республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Соңгулдаларга уткуштур

АЛБАН ЁЗУЗУНУҢ МЕДЭЭЛЕРИ

МОСКВА. Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң талазы-биле бүгү улустуң бадылаашкынын эрттирер талазы-биле чазак комиссиязының даргазы Владимир Шумейконуң «Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы» болгаш «Россияның Демократтыг партиязы» каттыжыышкыннарның депшиткени депутатка кандидаттарның ниити —федералдыг даңзыларын бүрүткээр дугайында Төп соңгулда комиссиязының доктаалын күш чок болдурар дугайында дилээн Төп соңгулда комиссиязы хандырбайн арттырган.

• • •

МОСКВА. Варшаваның № 192 соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидаттарга эфир шагын тускайлаарындан Бүгү-россияның күрүне телекомпаниязының ойталааның шынныын доорартан информастыг суд бадыткаан. Доорартан информастыг судтуң шиитпиринде тайылбырлааны-биле алырга, РФ-тиң Федералдыг Хуралынга соңгулдалар үезинде агитация чорударда массалыг информация чепсектерин ажыглаар чурумунуң дугайында Дүрүмнүң 5-ки пунктузунуң 2-ги кезээнге үндезилээш, Москва хоорайның № 192 Варшава соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидаттарга халас эфир шагын бээринден БКТРК ойталаан боор турар.

• • •

МОСКВА. Төп соңгулда комиссиязының декабрь алдыда болган хуралының үезинде комиссияның чөвүлээр эртемиг кежигүннериниң олурган талазындан адыш часкаашкыны эгелээн: соңгулда мурнунуң кампаниязында киржип турар он үш соңгулда каттыжыышкыннары бүрүзүнге-ле ам-даа 50-50 миллион рубльди немештир үндүрүп бээр дугайында ол комиссияның шиитпиринге партиялар болгаш блоктар төлээлекчилери ынчаар байыр чедирген. Ол акша-херекгини соңгулда каттыжыышкыннарының ажыктыглааны түр агар саннарынче шилчидип бээр ужурлуг. Ынчаарга соңгулда кампаниязының эгезинде ол каттыжыышкыннарның агар саннарынче база-ла 50-50 миллион рубльди шилчиткени билдингир.

• • •

МОСКВА. Күрүне Думазынга депутат кандидады А. И. Огородниковтуң халас эфир шагын аңаа бээриниң дугайында негелдезин доорартан информастыг суд үндезин чок деп санаан. Доорартан информастыг судтуң декабрь 3-те № 9 шиитпиринде чугаалааны-биле алырга, мооң мурнунда хүлээп алдынган Дүрүмде болгаш чурумда депутатка кандидатка эфир шагын бээриниң үндезини—депутатка кандидаттың шынзылгазы болгаш телерадиокомпанияга ооң чогуур хуусаада киирген бижимел дилээ болур. Ынчаарга ындыг дилег киирериниң хуусаазын 1993 чылдың ноябрь 19-ка чедир доктааткан турганы билдингир. Депутатка кандидаттарның күрүнениң телерадиодамчыдылгазынга чүве чугаалаарының чурумун Төп соңгулда комиссиязы 1993 чылдың ноябрь 18-те № 392 телеграммазында айтып турар.

(РосИТА—СЧТА).

УЖУРАЖЫЛГА

ВЛАДИКАВКАЗ, декабрь 6. (РосИТА—СЧТА-ның корр). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин ол хүн Владикавказка чеде бергеп дораан-на Соңгу Осетияның болгаш Ингушетияның удуртукчулары-биле хаалгы эжик артынга ужурашкан, оңза байдал чурумунуң күштүг боор турар девискээрже вертолётка олурупкаш ужудуп чорупкан. Ол, Чермен дээр суурга хонгаш, чөпшээрежилге комиссиязының кежигүннери боор турар осетин болгаш ингуш талалар-биле ужуражып, боттуг чугааны кылган.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 232 (15206) ◆ 1993 чылдың декабрь 8, среда ◆ Солунга ат салган шагы 21.15. ⇄ Садар өртээ 20 рубль.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

ШАҢНАЛГА АЛЫР

Таңды кожуунда «Шанган» совхоз бо чылын кышка баш удур белеткелди организастыг чоруткан. Ук ажыл-агый мал чеминге 1500 тонна сигенни, 1 тонна ажыг силосту, 2600 тонна сенажты белеткээн.

Эрткен чылгы курлавырбиле мал чеми барык четчир болуп турар. Хойжулар чуртталга бажыңнарын, хой, хураган кажааларын шагда-ла септеп алган. Кыштагларда мал чеми, оттулар чүүлдер—хөмүр, ыяш дужуртунген. Бо ажыл-агый чери бо чылын төрүүр чүс хойга онаапштыр 73 хураганны камгалап алган, багай эвес көргүзүг. Малчыннар П. К. Оюн төрүүр чүс хойдан 110, С. С. Оюн 101 хураганны алган.

Совхозтуң малчыннарының кол сорулгазы — эрткен чылын алган хүлээлгелеринден хөй мал төлүн алыры. Бо кыжын хойжулар төрүүр чүс хойдан 80-90 хураганны алыр сорулгалыг. Ажыр алган хураганнарын малчыннар шаңнал кылдыр алгаш, боттарынга арттырып алыр. Оларга чоокта чаа бир-бир шоодай далганны болгаш өске-даа чугула бараанннарны чиик өртектерге саткан. Эрткен чылын чамдык малчыннар 50-ден 120 чедир хураганнарны шаңналга алган. Бо чорук оларның чаржып ажылдаарынга идиглиг болуп турар.

ЧЕТЧИР

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. «Баян-Тала» коллективтиг бүдүрүлге чери «Ак-Шат» болгаш «Сыын-Чүрээ» деп адаан ийи хойжу бригада турар девискээрде хар кылын, улуг чаггач. Ынчангаш хойжуларга берге байдалды таварыштырган.

Ук ажыл-агыйның директору Дамба-Доржу Монгуш, улуг мал эмчизи Мерген Монгуш кодан-кодан малчыннарны кезип, оларга боттуг дузаны көргүзүп турар.

«Баян-Таланың» малчыннары кышка баш удур белеткенген. Олар чайгы үеде-ле кыштагларын, чуртталга бажыңнарын, хой, хураган кажааларын септеп-селип, чугайлап, чылыглап алган. Ол ышкаш малчыннар боттары хууда сигенни белеткээш, кыштагларында чедирген. Амгы үеде ук ажыл-агыйда малга четчир сиген-ширбиш, сула, дус аймаа бүрүн бар болуп турар болгаш кышты хүр ажарынга белен. Хар чечедаа улуг болза хойжуларның тура-соруу бедик болуп тураары өөрүнчүг. Соок кыш оларга коргунчуг эвес.

АЖЫКТЫГ ТЕХНИКУМ

Мооң мурнунда турган Кызылдың садыг-кооператив училищезин рынок үезиниң негелдезин ёзугаар Кызылдың коммерциялыг техникум-училищези кылдыр эде тургускан.

Ооң директору физика-математика эртемнериниң кандидады Хеймер-оол Опанович Ондарның чугаазы-биле алырга, техникумнуң сургуулдары коммерсант-товаровед болгаш экономист-саң-хөөчү мергежилдерни чедип ап болур, кончуг ажыктыг өөредилге чери болуп турар.

Ол ышкаш ук өөредилге черинде Новосибирскиниң садыг институдунуң консультация пунктузу база тургустунган. Ам кижилер бот-өөредилге-биле дээди эртемни Тывадан үнмейн, хөй акша чарыгдалдары кылбайн чедип ап болур аргалыг. Ынчангаш ол техникумга чаңгыс ок-биле үш мергежилди «адып ап» болур ышкажыл. Дүүн ук өөредилге черин чаарты, техникум кылдыр тургусканының байырлал-доюн демдеглеп эрттирген. Ол кежээ республиканың шыырак шыдыраачыларының мөөрейи болгаш солун оюн-тоглаа болуп эрткен.

НОМЧУКЧУЛАР ХӨЙ

Улуг-Хем кожууннуң төпчүткен библиотека системазы номчукчуларны ном-биле хандырар ажылды эки организастап чорудуп турар.

Шагаан-Арыг хоорайның, Хайыраканның, Иштии-Хемниң библиотека салбырлары кышка баш удур ыяк белеткенип, ажылчыннар-биле кады библиотекаларны чугайлап, будуп алган. Ам олар чылыг, чырык, номчукчулар доктаамал бо-ла келир. Ол ышкаш ол библиотекалар «Хөглүг чайганыг», «Инвалидтерге марафон», «Бажың ээлери силерге», «Өөреникчилерниң экологияга сонуургалы», «Владимир Высоцкийниң үннүг делгелгези», «Шажын болгаш чүдүлге» болгаш өске-даа номчукчуларга таарышкан кежээлерни, ужуражылгаларны, номчулга конференцияларын, хемчеглерни ап чоруткан.

Ынчалза-даа Ийи-Тал болгаш Арыг-Үзүү суурларда библиотекаларның ажылы чогуур деннелинге чедир тургустунмаан. Оларга боттуг дузаны кожууннуң төпчүткен библиотека системазы көргүзүп эгелээн.

Медээлерни Куулар САРЫГ-ООЛ белеткээн.

Берге кампания—мал кыштаглаашкыны

КОЛ ЧЫЛДАГААНЫ— ҮРЕЛИИШКИНДЕ

Тыва Республиканың Чазаа, Президентизи чоокта чаа Чаа-Хөл кожууну 1993-1994 чылдың кыштаглаашкынында берге байдалда таварышкан черлерниң бирээзи кылдыр санаан болгаш бо черлерге чугула херектиг чүүлдерни бирги ээлчегде бүдүрүп чорудар, хандырылганы, акшаландырышкынны экижидер дээш тодаргай хемчеглерни дарый алырын айыткан.

Чазактың бо доктаалын херек кырында күүседир дээш кожууннуң удуртукчулары, ажыл-агыйның директорлары бо хүннерде чамдык чүүлдерни кылып-даа турар болза, бүгү ажыл-херек чедир күүсеттинмейн турар. Кожууннуң ажыл-агыйларының малчын бригадаларында хөмүр сөөртүлгези, мал чеминиң чедирилгези, суг-биле хандырылга база малчыннарның аъш-чем, чылыг идик-хеп, акша-төгерик-биле хандырылгазында херек кырында өскерилген, немешкен чүүлдер чок болуп турар.

Бо хүннерде кожуунда кышка белеткел дугайында ам-даа чугаалажып турары база элдептиг. Кыш шагда-ла дүшкен болгай, ылаңгыя Чаа-Хөлдүң бүгү малчыннары кыштагларында чер кара турда-ла көжүп келген, а кыштаглаашкынга белеткел дугайында ам чугаалажыры дыка орайтаан эвес бе?

Улуг кышка удур кожууннуң ажыл-агыйларының малчыннары, сүт-бараан фермалары белеткелди чоруткан-даа болза, чер-черлерде байдал аңгы-аңгы болуп турар. Чамдык черлерде кажаа-хорааны чылыглап белеткээн, чамдыктарында ам-даа чедир кылыр ажылдар эвээш эвес.

Ылаңгыя одаар чүүл болгаш хөмүр сөөртүлгези элээн дүвүрелди болдуруп турар. Чурттакчылыг черлерден элээн ырак малчын коданнар бо талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Кожууннуң девискээринде кыштагларда фермаларда, электри шугумун шөйген-даа болза, трансформаторлар чогундан чамдык черлерде чырык чок артпышаан. Оон аңгыда, лампочкалар, суугулар база чедишпейн турар. Бо чылын Шанчы малчыннарынче болгаш ол суурже чоруткан электри шугумунуң чагылары ирип, үрелгенинден элээн үр үениң дургузунда суур чырык чок турган. Ону ам чоокку үеде ажыглалга киирер деп турар.

Бо чылын кожууннуң ажыл-агыйлары, чурттакчы чон малга чем курлавырлаар талазы-биле багай эвес ажылдаан. Ылаңгыя сигенни болгаш тарааны хөйнү алган. Чижээлээрге, Шанчы сумузунуң девискээринге үнген тарааның бир гектарындан ортумаа-биле алдынган дүжүт 35 центнер чедип турар. Ындыг-даа болза, кажан оон дүжүттү ажаап ап турар үеде тарааның сан-түңүн, каш тоннаны, кайнаар, кымга дужаарыл, кым хүлээп алырыл дээрзиниң дугайында баш удур планнап, дугуржулга кылып ажылды эки организаставаанындан алган дүжүттүң чамдыызы аңаа хамаарылга чок кижилерниң холунче кирген. А улуг хемчээлдиг чүък машиналары, ылаңгыя «КамАЗ-тарны» деңзилептер улуг деңзи чок болганы-биле дыка хөй тараа сан-түңге, учётка алдынмайн барганын Шанчының механизаторлары, чурттакчылар чугаалап турар.

Бо хүннерде Шанчының шаңында тарааның дүжүдүнден арткан кызыл-тасты болгаш мал чеминге хереглээр суланы арыглап, кургадып, келир чылын чажар үрезинге белеткеп турар.

Шанчының дүжүдүн хар адаанче киирбес дээш кожууннуң «Найырал» совхозтуң база Шанчының суму чагыргазы тодаргай хемчеглерни ап, кожа-хелбээ совхозтардан дыка хөй комбайнны дилеп тургаш ооң «тынын алган». Аңаа киришкен, дүн-хүн чок ажылдаан механизаторларны, комбайнерлерни мактавас арга чок. Эр хейлер!

Шанчының карак четпес ховуларында ам чүү артканыл? Куруг хову деп бодай бербеңер. Ам ында биске эң чугула мал чеми — тергиин эки шынарлыг саваң арткан. Ховунуң бажындан эгелээш Шанчы суурнуң үстүнде артка чедир чүгле саваң-на. Саваң. Ажаап алыксанчыг-ла, ындыг-даа болза, ону удур пресстеп, коданнарже сөөртүр күш, техника амдыызында чок. Чаа-Хөлчүлер ол мал чемин чүгле боттарынга эвес, харын ону өске ажыл-агыйлар-биле дугуржуп тургаш садып, орнап-даа болур. Чижээлээрге, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр дээн ышкаш кожууннар ону чүге ап болбас деп? Оларда мал-маган четчир болгай, ынчангаш шээр-даа, бода-даа малга орнап ап болурунуң аргалары бар. Ынчангаш тараалап күжүр Шанчының саваңын малга сүстүрбейн, дарый ажаап алыр болза эки деп сүме черле артык эвес боор. Ону чурттакчы чонга база садар болза ажыы улуг.

Чаа-Хөл кожууннуң малчыннары, сүт-бараан фермалары бо чылдың кыштаглаашкынынче массалыы-биле кирген. Бригадаларда малчыннар боттарының түс-түс кыштагларын долузу-биле ээлеп, кышкы үениң дургузунда хереглээр мал чемин, хөмүрнү болгаш өске-даа чүүлдерни бо хүннерде курлавырлап ап, удур сөөртүп ап турар.

Кожуун төвүнүң бүдүрүлге, албан черлеринде кышка белеткелди бо чылын эки чоруткан деп чугаалаар арга чок. Школа, эмнелге, кожуун чагыргазының бажыңы болгаш оон-даа өске черлерде чылыг системазы ажылдап турар-даа болза, оларның улуг кышка уткуштур магадылалы бар деп чугаалаары берге. Чүге дизе, кожуун төвүнүң төп котельназы долу күчү-биле ам-даа ажылдавайн турар. Оон үрелгенинден эрткен чылын Чаа-Хөл суур кончуг берге байдалга таварышкан болгай. Ону кожууннуң чагыргазы, чамдык черлерниң удуртукчулары утпас ужурлуг.

Ылаңгыя «Найырал» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында бо кышка уткуштур чылыг хандырылгазы кончуг берге байдалда туруп турар. Кажаалар шуут одалга чок. Ооң чылдагааныңдан саалгы чайгы үеге деңнээрге орайтюк кудулаан. Бо чоокку үеде ол ферманың чылыг системазын солуур арга чок болуп турар. Бо бүгүнүң кол чылдагааны— чүгле ферманың эвес, бүдүн Чаа-Хөл суурнуң чылыдылга системазы сөөлгү чылдарда үрелип эгелээнинде. Суурну тудуп турар үезинде салган хоолайлар ирип, чирлип, олап эрткен суг чер иштинче кирип турар. Мооң түңнелинде чүгле чылыдылга эвес, харын суг-биле хандырылга база аварийлыг байдалдың кырында келген. Бо дугайында фермага болуп эрткен ниити хуралга Тыва Республиканың улус депутады хоочун саанчы Бичии-Уруг Драпаан улуг дүвүрел-биле чугаалап турган.

Кожууннуң чамдык бүдүрүлге, албан черлеринде амгы үеде чылыгны берип-даа турар болза, черле таптыг чылыг чер бөгүнде чок болуп турар. А удавас улуг кыш келир, соок дыңзыыр. Ынчан канчап баары билдинмес.

Ынчангаш суурнуң чамдык чурттакчылары чайгы үеде боттарының бажыңнарынга септелгени удур кылып, чылыдылга системазынга немештир одаар суугуларны тургузуп ап турар. А ону чүгле акша-төгериктиг, демниг кижилер кылып ап шыдаар, а бөдүүн чон, кижи бүрүзү ону кайын кылып алыр ийик.

Ынчангаш кожуун төвүнүң чурттакчылары, ында турар аңгы-аңгы бүдүрүлге, албан черлери төп котельнаяга бо чылын улуу-биле идегеп, багай-ла чүве болбазын деп чалбарып олурарлар. Ону удур кылып-даа турар болза, кажан болуру билдинмес. Кышкы үеде аңаа одаар кылдыр четчир хөмүрнү ам-даа сөөртүп албаан. А котельная кышкы үеде хонукта ортумаа-биле 50 тонна хире хөмүрнү чарыгдаар ужурлуг. Бир эвес ол хире санаашкын-биле алыр болза маңаа хөй хөмүр херек дээрзи билдингир.

Кожуун, Чаа-Хөл суур чагыргалары болгаш одаар чүүл, хандырылга-биле холбашкан бүдүрүлге, албан черлери чылыг-одалга талазы-биле бар хемчеглерни ап, удур тыптынып кылдынып-даа турар болза, бо хүннерде соңгулдаларже кол кичээнгейни угландырып, алзагып турар байдал бар. «Бир эвес мен бо соңгулда үезинде кожуун чагыргазының даргазынга эртпейн баар болзумза, соңгуттурган кижи бо чүүлдерни чедир кылып, харыылаар-ла ыйнаан», азы «Мен бо соңгулдага чагырга даргазы апаар болзумза, бо чүүлдерни чедир кылдырып аптарын дораан холга алыр мен» дээн хевирлиг хөөннер бар болуп турары чажыт эвес. Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың чамдык удуртукчулар мал кыштаглаашкынын, чоннуң кышкы үеде бүгү чүүлдер-биле хандырарынче сагыш салырының орнунга, кел чоруур соңгулдаларже чардыгып турар дээни шын болбайн аан.

Ынчангаш Чаа-Хөл кожууннуң удуртулгазының, ажыл-агыйларның директорларының, бүдүрүлге, албан, организацияларның мурнунда кончуг улуг харыысалгалыг болгаш берге кампания — мал кыштаглаашкынын, чурттакчы чонга хамаарыштыр кышты бүдүн-бүрүн ажып эртериниң айтырыы бирги ээлчегде туруп турар. А бо айтырыг бирги чергезин дээрзин утпаза эки боор.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» корр.

Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албанының болгаш Дээди Совединиң парлалга секретарының

МЕДЕГЛЕЛИ

1993 чылдың ноябрь 30-де 20.00 шакта (тус черниң шагы-биле) Россияның телевидениезиниң «Вести» программазынга Тыва Республиканың Дээди Соведи Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң талазы-биле бадылаашкынга киришпес болгаш 1994 чылдың бирги чартыында Россияның составындан Тыва Республиканың үнериниң дугайында айтырыгны республика бадылаашкынынга киирер деп шиитпирни хүлээп алган дээрзиниң дугайында медээ дамчыттынган. Шак-ла ындыг утказыг медээ «Радио России» дамчыштыр 1993 чылдың декабрь 3-те 12 шакта (тус черниң шагы-биле) дамчыттынган.

Ол медээлер херек кырында чүүл-биле шуут дүүшпейн турарын бүгү харыысалга-биле медеглеп тур бис. Республиканың Дээди Совединиң XXV сессиязынга 1993 чылдың ноябрь 17-де Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң талазы-биле Россия Федерациязының референдумун бистиң республикага чугаа чокка эрттирерин бадыткап турар доктаал хүлээп алдынган. Россияның составындан республиканың үнериниң дугайында референдумну эрттирер дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Соведи, Президентизи кана-даа болза кажан-даа тургуспаан.

Ооң-биле холбаштыр бистер Россияның телерадиокомпаниязынга шиитпирлиг удурланыышкынны чорударынга төлээлеттирген бис. Ол болза бистиң республикада болуушкуннар дугайында эфирже үндүрген шын эвес медээ дамчыдарының ыракта-ла бирги эвес таварылгазы эвес-тир. Шак ындыг хевирлиг «меге чугаа-соот» Россияга политиктиг байдалдың эң-не дүш-күүрлүг үелеринде тыптып кээп турар. Апрель референдумунуң мурнуу чарында шак-ла ындыг болган, амгы үеде, декабрь референдумунуң бүдүүзүнде, база ынчан-ган-дыр. Ынчангаш көзүлдүрле хоп-меге чугаа чаңчылчаан арга апарган болгаш Россияның телевидениези болгаш радиозу боду — бистиң республикада турум байдалга таварышпайн турар чамдык кижилерниң политиктиг сонуургалдарынга ажыглаар чепсээ апарган дээрзиниң дугайында түңнел чайгаар-ла үнүп кээр-дир.

Тыва Республикага хамаарыштыр «Вести» программаның болгаш «Россияның радиозунуң» дамчыткан хоп-мегезин доп-дораан буруу шаварын негеп тур бис. Ынчанмаан таварылгада Тыва Республиканың Президентизи болгаш Дээди Соведи шынныг чорукту катап тургузарын, материалдыг болгаш моральдыг каражаларны ледир эгидерин суд дамчыштыр чедип алыр эргени боттарынга арттырып ажыглаар апаар.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының удуртукчузу Р. ТАС-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга секретары С. ХЕРТЕК.

1993 чылдың декабрь 4.

* * *

Россия Федерациязының составындан республиканың үнериниң дугайында айтырыг талазы-биле бадылаашкынны келир чылдың бирги чартыында эрттирер деп турарының дугайында Россияның телерадиокомпаниязының сөөлгү дыңнадыгларының шынга дүүшпейн турарының талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Совединиң парлалга албаннары медеглел кылганын РосИТА-СЧТА дамчыткан. Ол девискээрде байдалдың дугайында меге дыңнадыгларны буруу шаварын ында негеп турарын агентилел демдеглээн.

Оруктар, оруктар

«САЯН ДЭЭРБЭЭ»

Тыва Республиканың Чазаанда

Тыва Республиканың Чазааның хуралы чоокта чаа болуп эрткен болгаш аңаа «Саян дээрбээ» автооруктуң байдалы болгаш «Тыва автоорук» каттыжыышкынының бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг хандырылгазы экижидериниң, чолаачыларның амыдырал байдалын хандырарының талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Аңаа илеткелди «Тыва автоорук» төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги С. С. Санаа кылган.

Автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыны 3024 км автомобиль оруун харыылап турар, олардан «Саян дээрбээ» автоорук 1305 километр. «Саян дээрбээ» автооруктуң септелгезин, хөгжүлдезин, ажаалдазын Туранның, Танзыбейниң, Казанцевонуң, Абазаның, Ак-Довурактың, Шагаан-Арыгның болгаш Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелелдери чорудуп турарлар.

«Саян дээрбээ» автоорукта шимчээшкинниң айыыл чок чоруун бедидер талазы-биле республиканың орук бүдүрүлгелери эвээш эвес ажылдарны кылып чоруткан дээрзин Чазак хуралынга демдеглээн. Кадыг шывыглыг 71,5 км оруктуң септелгезин кылган. Оларның 59,7 километри «Саян дээрбээ» автоорукка хамааржыр. Федералдыг орук фондузундан ол сорулгаларга ажыглаары-биле 3310 миллион рубльди чарыгдаан, оон иштинде М-54 «Енисей» автооруктуң септелгезинге 2252 млн. рубльди, Кызыл — Ак-Довурак—Абаза аразының автооруун септээринге 1058 млн. рубльди үндүрген болуп турар-дыр.

«Саян дээрбээ» автооруктуң берге черлеринде орукка чажар элезинни, кывар-чаар материалдарны чогуур саныг кылдыр чедирип белеткээн.

Тыва Республиканың Чазааның 1991 чылдың июль 26-да хүлээп алганы 127 дугаарлыг «Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын рынок харылзааларынче шилчидериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын ёзугаар «Тыва автоорук» каттыжыышкын ол-ла чылдың июль 1-ден эгелеп структуралыг бүдүрүлгелерин күрүнениң арендалыг бүдүрүлгелеринче шилчиткен. Ооң түңнелинде ол арендалаттынган бүдүрүлгелерниң экономиктиг көргүзүглери дыка бедээн. «Тыва автоорук» каттыжыышкынның ажылының ажыктыг чоруу 1990 чылдың 9 айларында 9,8 хуу турганындан 1993 чылдың тос айларында 28,9 хуу болган болгаш 1992 чылда турганындан 56,2 хуу өскен.

1993 чылдың тос айларында балансылыг орулга 1990 чылдыындан 3 катап өскен болгаш эрткен чылдың тос айларында турганындан 1,5 катап өскен. Бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалын деткиири-биле каттыжыышкынның төпчүткен курлавыр фондузун тургускан. Бүдүрүлгелерниң ап турары орулгазының 40 ажыг хуузун техниктиг эдеринишкинче угландырып чоруткан. 1993 чылдың эгезинден бээр «Тыва автоорук» каттыжыышкын орук техниказын 300 млн. рубльге садып алган, а орук организацияларының боттарының акша-хөреңгизи-биле — 150 млн. рубльдиң орук техниказы садып алдынган.

Ооң-биле чергелештир «Тыва автоорук» каттыжыышкын кылза чогуур орук ажылдарының хемчээлин кызырарын уламчылавышаан. Кышкы үеде ажылдаар ужурлуг орук техниказының белеткели кошкак. Ылангыя Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелелиниң элезин тарадыр чажар 4 машиназының чүгле ийизи ажылдап турар, а улуг грейдер септелгеде турбушаан. Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелинде хар аштаар техника, автокран септеттинмээн, а Чадаананынында — экскаватор база септеттинмээн. Чамдык орук-септелге-тудуг организацияларының байдалы багай, чогуур ажылдарны аңаа чорудары болдунмас болуп турар. А Чадаана эргелелиниң бүдүрүлге баазазы харык чок кошкак. Ол чорук аңаа орук-тудуг техниказын ажыглаар байдалга тударынга шаптыктыг, бүдүрүлгелерниң артык кезектер-биле, кызар-чаар материалдар-биле хандырарынга улуг шаптыктаашкыннарны болдуруп турары чугаажок.

1992-1993 чылдың кыжын болгулаан улуг харга, хар базыышкынынга «Тыва автоорукутуң» орук-ажыглал бүдүрүлгелери удур туржур арга чок болган, оон түңнелинде автотранспорттуң шимчээшкини 2-3 хонукта соксаан, республиканың улус ажыл-агыйынга улуг когаралды чедирген.

Республиканың девискээринде туруп турар орук организацияларының хөгжүлдези болгаш оларның ажылының шынары Красноярск крайның, Хакас Республиканың оруктукчуларының ажылындан дыка чыдып каап турар. Аңаа кол буруу боттарынга хамааржып турары организацияларның ажылынче кошкак кичээнгейни угландырып турар «Тыва автоорук» каттыжыышкынның удуртукчуларынга онаажыр.

Орукка ачы-дуза чедирериниң албаны кошкак байдалда тургустунганындан чолаачыларга болгаш пассажирлерге чогуур дузаны орукка чедирбейн турар. Республиканың эт-хөреңги эргелеп-башкарар талазы-биле күркомитеди «Саян дээрбээ» автоорукту харыылап турган бүдүрүлгени ийи чарганының түңнелинде ол автосервис комплекизи буступ дүшкен. «Тываавтотранстың» балансызынга турган 7 аалчылар бажыңындан болгаш 4 столоваядан ам чүгле Ак-Довурак хоорайда улус доктаар чер арткан. Өскелери акша чогундан хагдынган азы өске бүдүрүлгелерниң балансызынче шилчиттинген. Шак ынчаар Танзыбейниң 30 орунныг аалчылар бажыңы столовая-биле кады Минусинсктиң автотранспорт фирмазынче дамчыттынган, а Абазаның аалчылар бажыңы столовая-биле кады Ак-Довурактың автобүдүрүлгезиниң Абазада автоколоннаазынче шилчиттинген. Улуг Ой болгаш Арадаанда аалчылар бажыңнары болгаш столовайлар хагдынган, Кызыл хоорайда аалчылар бажыңын садыпкан. Кызыл—Абакан автотрассада аалчылар бажыңнарын болгаш столовайларны катап тургузар талазы-биле ажылдарны республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы кошкак чорудуп турар дээрзин Чазактың хүлээп алган доктаалында айтып турар.

Орук ажыл-агыйында байдалды чогумчудары-биле Тыва Республиканың Чазаа доктаалды хүлээп ап, айыттынган четпестерни бо чылдың төнчүзүнге чедир эдер талазы-биле хемчеглерни алырын республиканың «Тыва автоорук» төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынынга (С. С. Санаа), Абаза—Ак-Довурак болгаш Ак-Довурак—Кызыл автоорукТарын федералдыг автоорукТарга киирер дугайында айтырыгны тургузарын Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызынга (Н. Б. Дьяков) даарткан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Шилип алыңар

Россия Федерациязының Федеративтиг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат Тываның № 17 соңгулда округу Николай Алдын-оолович ОНДАР

ДОПЧУ НАМДАРЫ

Николай Алдын-оолович Ондар 1952 чылда Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик районунуң Чадаана хоорайга төрүттүнген. Ол 1969 чылда Чадаананың № 1 школазын чедиишкинниг дооскаш, Чөөн-Хемчик комсомол райкомунуң чорутканы ёзугаар районнуң иштики херектер килдизинге милиционерлеп ажылдай берген. 1971—1973 чылдарда шериг албанын эрттиргеш келгеш, Чадаананың № 463 ПМК-зының тудуг бригадазынга тудугжулап ажылдаан.

Николай Алдын-оолович 1974 чылда Иркутскиниң күрүне университединиң юридиктиг факультединге өөренип киргеш, ону дооскаш, хоойлу-дурум ажылдакчызы деп мергежилди чедип алган. Оон соонда Чөөн-Хемчик район прокуратуразынга баштай стажёрлап, оон байысаакчылап ажылдап эгелээн.

1979 чылдан 1981 чылга чедир Николай Алдын-оолович Эрзин районнуң прокурорунга, 1981—1983 чылдарда Улуг-Хем районнуң прокурорунга, а 1984 чылда Тыва Республиканың прокурорунуң бирги оралакчызынга ажылдап турган.

1990 чылда ол Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң улус депутадынга соңгуткаш, Дээди Советтиң Эрге-хоойлу комитединге ажылдап эгелээш, республиканың чаа Конституциязының төлевилелин ажылдап кылырынга киришкен. Ол Конституция комиссиязының кежигүнү болбушаан, төлевилелди ажылдап кылыр автор бөлүүн удуртуп, өске специалистер-биле кады хөй санныг хоойлуларны, ол ышкаш Тыва Республиканың төөгүзүн, оон хоойлуларын өөренип тургаш бижип, Дээди Советтиң сессияларынга бадыладып, ону амыдырал кырынга боттандырар дээш чоң ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп турар.

Өг-бүлелиг, ийи оолдуг. Адазы Алдын-оол Боралаевич Ондар иштики херектер органнарының болгаш милицияның хоочуну чораан.

ПРОГРАММАЗЫ

Н. А. Ондар профессионал юрист-правовед болганда куруг хоозун аазаашкыннар кылыр эргези чок, ооң корум-чуруму болгаш характери, билииниң деңнели, эртеми Парламентиге ажылдаарынга телептиг дээрзин бадыткап турар. Ол Парламентиге ажылдааш республиканың, Тываның хөй националдыг чонунуң бистиң хамаатыларывыстың, соңгукчуларывыстың эрге-ажыын камгалап болур.

Парламентиниң профессионал деңнелиниң шынарын экижидер, хоойлужудулга болгаш күүседикчи эрге-чагыргаларның эрге талазы-биле дем каттыштырылгазын чедип алыр, кожуун, суму, арбан тус чер бот-башкарылга органнарының бот-тускайлаң чоруун хөгжүдер хемчеглерни ап чорудар болгаш республиканың күрүне тургузуун сайзырадыр талазы-биле чурттакчы чонның хоойлу саналдаар инициативазын ол деткиир.

Кандидаттың ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары:

Бирээде, республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларациязын, хүлээп алдынган чаа Конституциязын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын камгалаар, улусту дүжүметсиг ёзу-биле дорамчылаар, эрге-дужаалдыг болгаш ажыл чылзыр кижилерниң талазындан оларны куду көөр чоруундан база хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннеринден, хостуг аажылалдан хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын камгалаар талазы-биле эрге-хоойлу хемчеглерин алыр, ол ышкаш хамаатыларның, хөй-нийтиниң киржилгези-биле шак ындыг хоойлу хажыдыышкыннарын хынап көөр, буруулуг болган эрге-дужаалдыг кижилерге чүгле суд дамчыштыр харысалга онаар.

Ийиде, Президентиниң болгаш Дээди Хуралдың, Чазактың министерстволарны, ведомстволарны холгаарлап турар күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарының структурлуг кызырылдазының талазы-биле чорудуп турар политиктиг болгаш экономиктиг реформаларынга идепкейлиг киржир. Эрге-чагырганың дээди чадаларынга тускай мергежилдиг, шынчы, ажылынга бердинген кадрлар чүгле боттарының чедип алган тускай эртемниниң аайы-биле ажылдаар ужурлуг. Күрүне албан-хаакчыларын камгалаар сорулга-биле оларның күш-ажылчы эргелерин, хүлээлгелерин хоойлужудар, кадр шилип алыр политиканы чорударда аныяк кижилерни ажылга тургузар хемчеглерни алыр.

Үште, тыва, орус болгаш өске-даа улустарның аразында найыралды Конституция ёзугаар камгалаар. Эрге-чагырга, эрге-дужаал дээш демисел үезинде, ол-бо чонну нугулдээр, оларны «улуг», «биче» нациялар болгаш улустар деп ылгаар чорукта тыва, орус болгаш өске-даа нацияларның төлээлериниң буруузу чок. Хамааты тайбыңны, националдар аразынга чөпшээрежилгени хандырары — депутаттың хүлээлгези.

Дөртте, республиканың экономиктиг хөгжүлдезиниң темпизин дүргедедир, чүгле чиг-эт бээр чоруктан сайзыраңгай үлетпүрлүг республика болдурар талазы-биле Президентиниң, Чазактың угланыышкынын деткиир.

Беште, социал-экономиктиг хөгжүлдениң хоойлу төлевилелин ажылдап кылыры, хүлээп алыры парламентиниң ажыл-чорудулгазынга эң чугула чүүл деп санаар. Бирги ээлчегде кем-херек үүлгедир, ниитиниң корум-чурумун хажыдар чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле экономиктиг хоойлуларны база хоойлужудулга актыларын хүлээп алыр. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарның ажыл-хүлээлгезин холуп болбас, ол ышкаш Чазактың, тус чер бот-башкарылгалыг органнарының күүседикчи, ажыл-агыйжы хүлээлгелеринге киришпес. Ынчалзада хоойлужудулга актыларын күүседир сорулга-биле Чазактың ажыл-чорудулгазын контрольдаары албан. Депутат чонның төлээзи болганда, ооң үзел-бодалдарын, чүткүлдерин боттандырып чорудар.

Алдыда, эрге-хоойлу камгалаар болгаш суд органнарының ажыл-чорудулгазын чонуң, соңгукчуларның мурнунга контрольдуг, отчёттуг болурун хандырар. Милицияның, прокурорларның, судьяларның ажылын экижидер талазы-биле реформаны деткиир, ону амыдыралга боттандырып чорударынга идепкейлиг киржир, корум-чурум камгалаар органнарның шынчы, ак сеткилдиг ажылдакчыларынга деткимче көргүзер. Чалгаа, шынчы эвес, ажыл чылзыр кижилерни бо структураларга ажылдатпас талазы-биле бүгү-ле бар аргаларны ажыглаары — депутаттың чугула хүлээлгези деп санаар. Ол сорулга-биле кадрларны шилиирин, ажылга шын тургузарын шала кылдыра көөр аргаларны болдурбас.

Чедиде, Тыва Республиканың, Россияның Конституцияларының болгаш хоойлуларының сагылдазы дээш контрольду доктаамал күштелдирер. «Күрүнениң аныяктар политиказының дугайында», Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Конституция судунуң дугайында», «Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында», «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдааларының дугайында» болгаш өске-даа хоойлуларны ажылдап кылырынга кандидат боду киржип турган. Республиканың Дээди Советинге ажылдап турган үезинде «Күрүне албанының дугайында», «Хөй-нийти каттыжыышкыннар дугайында», «Адвокатура дугайында», «Нотариат дугайында» хоойлуларның төлевилелдерин белеткээринге киришкен. Хоойлулар белеткелинге ам-даа идепкейлиг киржир.

Сесте, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының эргелерин, хосталгаларын, юридиктиг магадылалдарын хоойлу талазы-биле камгалаарынга дузалаар, областарның, крайларның, республикаларның ажыл-агыйлары болгаш бүдүрүлгелери-биле харылзаалар тударынга деткимче көргүзер.

Тоста, Президентиниң деткимчези-биле бот-орулгаларлыг төптерни, хосталгазын казыткан улустарның турар черлеринден хосталып үнген кижилерниң социал агартыышкынының салбырларын тургузар, оларның эрге-байдалдарының дугайында документилерни ажылдап кылыр.

Онда, республикага биче болгаш ортумак бизнести, хууда коммерция ажыл-чорудулганы хөгжүдерин деткиир болгаш эрге-хоойлу талазы-биле дуза чедирер. Оларның оруунга кандыг-бир бюрократтыг шаптыктар турбазын дээш хоойлужудулга актыларын ажылдап кылыр. Даштыкы инвестицияларны хаара тударынга болгаш кады ажылдажыр бүдүрүлгелерин тургузарынга деткимче көргүзер.

Соңгукчулар болгаш күш-ажылчы коллективтер-биле ужуражылга кылган соонда хамаатыларның хөмүдалдарының, билдириишкиннериниң, саналдарының талазы-биле хууда хүлээп алыышкынны организастаар, оларның күүседиинге дузалап, тодаргай хемчеглерни алыр.

Социал-политиктиг болгаш экономиктиг өскерилгелер үезинде кол сорулга болза, инвалидтерниң, өскүс уругларның, хандырылгазы кошкак кижилерниң эрге-хоойлу камгалалын хандырары. Ол кижилерни камгалаар күрүне механизмин ажылдап кылыры, кожууннарга, сумуларга, арбаннарга оларга хире-шаа-биле дуза чедирер төптерни болгаш фондуну тургузары болур.

ТАЙЫЛБЫР

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының ийи палатазынга соңгулдаалар талазы-биле Тыва бир ийи мандаттыг база бир чаңгыс мандаттыг ийи округ боор турар.

Федералдыг Хуралдың үстүкү палатазы — Федерация Чөвүлелинге соңгулдаалар талазы-биле Тываның соңгулда округунуң дугаары 17.

Ында дөрт кандидат бүрүткеттинген: Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың иштики херектер сайыды В. Б. Кара-Сал, Тыва Республиканың Дээди Советиниң комитет даргазы Н. А. Ондар, Тыва Республиканың прокурорунуң улуг дузалакчызы М. И. Санчай. (Бистиң солувустуң моон мурнунда номерлеринге Ш. Д. Ооржактың, В. Б. Кара-Салдың допчу намдарларын болгаш программаларын парлаанында, оларның бүрүткеткен округун № 28 деп шын эвес берген. Ынчангаш оларның бүрүткеткен округун № 17 деп билип алыр). Ол дөрт кандидаттың ийизи дээш бадылаар.

Федералдыг Хуралдың адакы палатазы — Күрүне Думазынга соңгулдаалар талазы-биле Тываның соңгулда округунуң дугаары 28.

Ында база дөрт кандидат бүрүткеттинген: К. Д. Аракчаа, В. Б. Багай-оол, Ю. Т. Комаров, А. П. Дамба-Хуурак. Оларның чүгле чаңгызы дээш бадылаар болур.

Оон аңгыда, соңгукчуларга ниити Федерацияның чаңгыс мандаттыг округунуң талазы-биле соңгулда бөлүктериниң, каттыжыышкыннарының даңзызы кирген бир бюллетеньни бээр. Ында даңзылардан чүгле бирээзи дээш бадылаар.

Д. Л. Тинмей: «ХООРАЙГА ХЕРЕК МЕН»

— Дозур-оол Лайзапович, амгы соңгулдааларда кандыг онзагай чүүлдерни демдеглеп болур силер?

— Амгы соңгулдааларның онзагай чүүлдеринге, бирээде, Россияга сөөлгү чылдарда тургустунуп келген, ханылап турар кризистиг байдалдың уржуу хамааржыр. Экономика-даа, социал адырлар-даа хүн бүрүде кудургайлап, хоозурап тур. Кижилерниң хөй нуруузунда амыдырал байдалы баксырзаан. Олар чоокку-даа, ыраккы-даа келир үениң тода көөр аргазы чок, бүгү чүвеге бүзүрелин ышкынган туруп турар. Кызыл хоорайда өске бүгү бергедээшкиннерге бо хүннерде бажыңнарда чылыг чедишпес удаа-дараа чырык чидер чүүлдер немешкен.

Мындыг байдалда соңгулда эрттирери коптуг берге болуру билдингир.

Ийиде, соңгулда боду кончуг нарын боор турар. Чүл дээрге, аңаа 2 референдум, эрге-чагырганың 4 янзы чадаларынга соңгулдаалар көдүргени. Федералдыг Хуралга болгаш Тываның Дээди Хуралынга депутаттарны даңзылар-биле бадылаары бир дугаарында болдувар. Соңгулданың шилилгелиг байдалы шыңгыырааан. Чижээ, Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга 6 кандидатты бүрүткээн.

Үште, соңгукчулар кандидаттарның каас-кояң, ужурутказы орта билдинмес аазаашкыннарынга поккен, аңаа бүзүревестээн. Ынчангаш соңгукчунуң бүзүрелин чаалап алыры аңаа эвес айтырыг апарган.

— Кандидатураңарны чүге идип үндүрер деп шиитпирлээн силер?

— Бодумнуң кандидатурамны көдүрген ужурум болза, мындыг белен эвес үеде хоорайга чугула херек кижидир мен деп утаап билгенимде. Бо дээрге, мактаныышкын эвес, мээң быжыг туружум-дур. Мээң хоорайны удуртур талазы-биле беш ажыг чыл дуржулгам даразында бүзүрелди илередир моральдыг эргени меңээ берип турар: өске кандидаттарга деңнээрге, хөй ажыктыг чүүлдерни Кызыл хоорайга кылып болур бүгү арга-барымдаам бар.

Чагырыкчыга кандидат-биле интервью

Мээң хоорай Советиниң күүскомун удуртуп турганым 1985-1990 чылдар төрээн Тывавыстың найысылалынга чаагай салдарлыг сөөлгү беш чыл болган. Ооң бир бадыткалы бо-дур: 1989 чылда чурттаалга шөлүн 1985 чылдаазындан 2,8 катап хөйнү ажыглалга киирген. Ынчаарга үш-ле чыл эрткен соонда 1992 чылда чурттаалга черлерин тудуп, ажыглалга киирери 3,8 катап кудулаан, а бо чылын мырыңай 7 катап эвээжээн боор турар.

Хоорай ажыл-агыйының өске-даа адырларында байдал база-ла шак ындыг. Бир эвес мындыг байдалды соксадып, ажыл-херекти эдип, экижитпес болза, Кызыл моон соңгаар бок-сак долган, ажыл-агыйы сандараан, сагылга-чурум чок хоорай апаары илдең, кызылчылар кем-херек үүлгедикчилерниң, хоорай хулиганнарының аспаанга киргени ол деп билир мен.

—Эң-не кысказы-биле бодуңарның программаңарны номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

— Кыска чугаага программаны долузу-биле көргүзери берге-дир. Эң-не кысказы-биле салаа базып санап көргүзүп көрейн.

Бир эвес кызылчылар меңээ хоорай чагыргазын удуртурун бүзүрээр болза, дараазында чүүлдерни кылып шыдаар мен:

— Тыва Республиканың «Кызыл хоорайның статузунуң дугайында» Хоойлузун, хоорайның амыдырал-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле программаларны, хоорайны бот-башкарылгаже болгаш бот-акшаландырыышкынче шилчидериниң концепциязын ажылдап кылырынга киржир болгаш бо бүгүнүң амыдыралга боттанып турарын чедип алыр;

— хоорайның амыдырал хандырылгазының эң чугула адырларының болгаш бүдүрүлгелериниң ажылынче кол кичээнгейни салбышаан, экономиктиг болгаш социал айтырыгларны, ажыл-агый сорулгаларын шиитпирлээринче дээштиг болгаш үре-түңнелдиг салдарны чедирер;

— хоорайның кудумчуларының, хериммер иштиниң шөлдериниң арыг-силиг болгаш чаагайжыды кылдынгаш турарын чедип алыр, чоокку үеде хоорайга хулиганнаар чорукту чавырылдырар;

— эвээш болгаш ортумак хандырылгалыг хоорай чурттугларынга чиик өртек-үнелиг чурттаалга черлерин тударын калбартыр, хоорай оруктарынга, транспорт ажылын орталандырып, экижидер, пассажирлерни хандырарынга хуу болгаш албан черлериниң автобустарын эң чугула маршруттарга кирээ чарып, ажыглаар;

— хоорайның ап турар орулгаларының кезик-чамдыызын хоочуннар, инвалидтер ниитилелдериниң ажылын деткиирнге, пенсионерлерниң социал дузаламчызын күштелдирерин ажыглаар;

— хоорайның «ногаан агрокуржаан» калбартып, хөгжүдер болгаш дачалар девискээрин бүдүн чылда таңныылдап камгалаарын чедип алыр;

— хууда сайгарыкчыларны бүгү хемчег-биле деткивишаан, оларны сайзыраңгай рыноктуң оруунче углаар.

Хүн бүрүнүң чугула ажылдарын хыналда кичээнгейден салбайн тургаш, үстүнде айыткан бүгү чүүлдерни херек кырында боттандырап болзувусса, кызылчыларның шуптузунга, оларның националы, социал байдалы, назы-харызы болгаш шажын-чүдүлгези хамаан чокка, Кызылды эргим, үнелиг, төрээн болгаш каас-шиник хоорай болдуруп шыдаарынче ыяк бүзүрээр мен. Ол бүгү айтырыгларны шиитпирлээр дээш мен бүгү-ле хөй-нийти болгаш политиктиг организациялар-биле, хоорайның энтузиастары болгаш чурттакчылары-биле кады демниг ажылдаар мен.

— Хоорай чагыргазының даргазының соңгулдааларынга киржип, депутатка кандидат кылдыр силерни хлеб комбинады болгаш өске-даа коллективтер идип үндүргенинге чүнү чугаалап болур силер?

— Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга кандидат кылдыр мени 11 коллектив идип үндүрген, оларның аразында эът комбинады, хлеб комбинады, бажың тудуунуң комбинады, пиво заводу, № 2 автотранспорт ажыл-агыйы, «Опт и розница» деп акционер ниитилел болгаш оон-даа өске. Ынчаарга 8 коллектив болгаш организация деткээн — сүт заводу, Тываның «Өг-бүле» ассоциациязы, Тыва Республиканың Херээженнер эвилели, «Байкал» деп бурят культура төвү, Тываның арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының каттыжыышкыны болгаш өскелер-даа.

Мени идип үндүрген болгаш деткээн коллективтерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

— Силерниң бүзүреттирген кижилериңер кымнарыл?

— Хоойлу ёзугаар 5 бүзүреттирген кижилерлиг мен, олар бо: «Тувинская правда» солуннуң оралакчы редактору В. А. Гантов, Тыва машина-тудуг заводунуң профком даргазы Д. А. Попков, монополияга удур эргелел чериниң кол специализи Г. М. Тарбастаев, парлалга болгаш информация сайыдының оралакчызы Д. И. Чыдым, республиканың шериг комиссарының оралакчызы А. Н. Шаповаленко.

Кандидат-биле Биче-оол МААДЫ чугаалашкан.

ПРОГРАММАМ БӨДҮҮН БОЛГАШ ТОДАРГАЙ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга Тываның № 28 соңгулда округундан депутатка кандидаттарның бирээзи Юрий Трофимович КОМАРОВ-биле бистиң корреспондентивис ужуражып, ооң соңгулда мурнунуң программазының талазы-биле номчукчуларга таныштырары-биле чугаалашкан. Ю. Т. Комаров «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиигине директорунга ажылдап турар үезинде ооң мурнунда хожудаңгай турган бүдүрүлгени мурнакчыларның одуруунче көдүрген, Ак-Довурак хоорайның социал айтырыгларын шиитпирлээринге боттуг үлүү киирген.

— «Шын» солуннуң номчукчуларынга чүнү чугаалаксап турар мен? Ол мээң «Тыва даг-дүгү» комбинатка чиигине директор боол, оон соонда ССРЭ-ниң Дээди Советинге Тывадан депутаттап ажылдап турганым дугайында чырыдып, бижип турган болгай. «Шынның» арыннарынга мээң чүүлдерим база үнүп тургулаан. Ынчангаш «Шын» солунну билир, аңаа ынак мен, ону хөй-хөй номчукчулар хүндүлеп, номчуп турар деп чүвени билир мен.

«Тыва даг-дүгү» комбинатка 1982 чылда ажылдап эгелээн мен. Ынчан даг-дүгү бүдүрери 80 муң хире тоннага турган. Ол дээрге комбинаттың санаттынган күчүзүнге деңнээрге, дыка эвээш сан. Комбинатка 8 чыл ажылдадым. Ол үениң дургузунда комбинаттың коллективи-биле элээн хөй чүүлдерни бүдүрер аргалыг болган бис. Даг-дүгү бүдүрерин барык ийи катап көвүдеткен. 1989 чылда комбинат 150 муң тонна даг-дүгү берген. Ол дээрге эң дээди көргүзүг. Элээн улуг хемчээлдиг социал айтырыгларны шиитпирлеп келген бис. А комбинатка кылып турган чүүлдеривисти республикага дуржулга кылдыр нептередип турганы таварылга эвес.

Соңгукчулар меңээ улуг бүзүрелди көргүзүп, 1989 чылда ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгаан. Улус депутаттарының бирги Съездизинге ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгуттум. Тудуг талазы-биле комитетке соңгудуп, оон соонда ооң даргазы, Дээди Советтиң Президиум кежигүнү болдум. Ынчангаш Москвага доктаамал ажылдаар ужурга таварыжып, комбинат директору хүлээлгемден үндүм. Мээң орнумга Е. Г. Парамзин ажылдай берген. Квартирам база хүлээдип бериишкен мен. Дээди Советке тура Грузияга, Абхазияга, Соңгу Осетияга тускай комиссияларның составынга чедип, аңаа чөрүлдээлерни шиитпирлээринге-даа киржип чордум. Латвия биле ССРЭ-ниң аразында чугаалажыышкыннарга база төлээлекчилеп турдум. Август үймээниниң талазы-биле истелге комиссиязынга база кириштим.

— Ам ажылыңар чүл?

ССРЭ-ниң душкениниң соонда, депутат бүрүн эргелерин ара соксадып каарга, дедир келгеш «Тыва даг-дүгүнде» ажылдап турган директорну «Мен чедип келдим, чайлап бер» дээр эвес, Москвага бодумнуң бүгү назынымда ажылдап келгеним тудуг материалдары үлетпүрүнге, ооң хамызынга ажылдай бердим. Ам ол хамыны эде тургускан, корпорация боол турар, мен ооң оралакчы президентизи, ажылым аайы-биле «Тыва даг-дүгү» комбинатты база харылзап турар мен. Төрээн комбинадым, Ак-Довурак, Тыва-биле харылзааларымны Москвага ажылдап турган үемде үспейн келдим. Бо чылын «Тыва даг-дүгү» комбинатка, Ак-Довуракка ийи удаа — мартта, ноябрьда келгиледим. ам бо үш дугаары болур. Бо чылын мени тудугта инвестициялар болгаш ооң экономиказының академиязының корреспондент кежигүнү кылдыр соңгуду. Ол эртем адын тывысканы меңээ улуг хүлээлге, хүлээп көрүүшкүн.

— Программаңар дугайында чүнү чугаалап болуруңар?

РФ-тиң парламентизиниң адакы палатазынга — Күрүне Думазынга депутатка кандидат кылдыр мени тудуг материалдарының ажылдакчыларының профэвилелиниң Төп Комитеди идип үндүрген, соңгукчулар талазы-биле «Хамааты эвилел» блокта кирип турар мен. Ол блок чуртта байдалды тайбың ёзу-биле, экономиктиг реформаларны боттуг чорударының аргазы-биле орталандырып, таарыштырарын көрүп турар.

Ам программам дугайында. Соңгукчулар чыл бүрүде эртер соңгулдаалардан туруупкан, ынчангаш соңгукчуларга кандидаттарны оларның ажыл-херектери барымдаалап үнелээрин сүмелексээр ийик мен.

ССРЭ-ниң улус депутадынга депшидип тура, үш бөлүк киирген программа саналдаан мен. Олар тодаргай, бөдүүн, билдингир чүве. Бирээде, чурттакчы чонның орулгаларын индексастаары — ол дээрге өртек-үнениң өзерин барымдаалап акша-шалынны, орулгаларны аңаа дүүштүр өстүрериниң аргазы-дыр. Дээди Советке турган ол дугайында хоойлуну ажылдап кылырынга кириштим, ону хүлээп алган чүве. Ынчалзажок ол хоойлу көрдүнгенин ёзугаар ам ажылдавайн турар. Ынчангаш ам база программамга ону тодаргайы-биле киирип турар мен. Ооң-биле кады кижилерниң акша шыгжамырларын акшаның үнезиниң кудулааны-биле эде санап, катап тургузары дээш туржур апаар мен. Олла бөлүкке чаш уругларлыг иелерге уруу үш харга чедир төлевирлиг шөлээни бээрин чедип алырын көрген турдум. Ынчан шөлээни бээр-даа болза, төлевир чок турду. Программаның ол кезээ күүсеттинген болгай. А «Тыва даг-дүгү» комбинатка ол эргени ындыг хоойлу чок турда-ла ажыглап эгелей берген турдувус. Янзы-бүрү деңнелдерге ооң ужур-дузазын, эргежок чугулазын бадыткаар ужурга таварышкан мен.

Амгы үеде кижилерни онза дүвүредип турар айтырыгларының бирээзи болза, республикаларның, девискээрлерниң бот-догуннаашкынының дугайында айтырыг боол турар. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Советинге ажылдап тура саналдарны, сүмелерни киирип, келир үеде күрүне тургузуу кандыг болур ужурлугул деп чүвени сайгарып, көрүп турган бис. Ол саналдар ёзугаар автономнуг республикаларның, областарның, округтарның эргелерин эвилелдешкен республикаларның эргелеринге деңнештирерин көрүп турган. Ынчалзажок ол саналдарның, төлевилелдерниң бүдеринге «август үймээни» деп адаткан болуушкуннар болгаш үш республиканың — Россияның, Украинаның, Белоруссьтуң удуртукчуларының Беловежье дугуржулгазы шаптыктаан болгаш ССРЭ буступ душкен болгай. ССРЭ-ниң Президентизи турган М. С. Горбачев Кремльче таңкылар кыйгыртпаан болгаш бодунуң эрге-дужаалындан чөпшүл дужуп берген. Ам Россия Федерациязында республикаларның бот-догуннаашкынының болгаш ниитизи-биле федеративтиг тургузуг талазы-биле янзы-бүрү маргылдаалар уламчылавышаан, мурнундагы ССРЭ-ниң күрүнелеринде кижилерниң ыңай-бээр кожуушкуну, дескеннер дирткеннер мырыңай эндерик. Бо бүгү айтырыгларны күрүне деңнелинге, ХКД чурттарының деңнелинге боттуг, тодаргай шиитпирлээри чугула боол турар. Национал улустарның эргелерин камгалаары онзагай чугула илерел турар. Республикаларның эргелерин кудулатпайн, крайларның, областарның эргелерин ындыг черлелиг кылдыр көдүрер херек. Мээң бот-хууда санал-бодалым ындыг.

Мээң бо соңгулдааларга уткуштур программамның бир кол чүүлү болза, чурттуң экономиказын сандараашкындан чайладыры, үлетпүр бүдүрүлгелериниң буступ дүжерин соксадыры онза чугула айтырыг болур. Бистиң республикага хамаарыштыр алыр болза, «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт», Ырбанның ыяш белеткээр пунктузу ышкаш улуг-улуг бүдүрүлгелерниң буурап дүжерин канчап-даа болдурбас херек.

Мээң кирип турарым «Хамааты эвилел» блоктуң экономика айтырыгларының талазы-биле туружу тодаргай болгаш бөдүүн. Кол кичээнгейни тывынгыр бүдүрүлгечи ажыл-чорудулгаже углап, акша-хөреңгини-даа, материалдыг курлавырларны-даа бирги ээлчегде оларга бээр херек. Ам болза кандыг-дыр. Сайгарлыкчы-саарлыкчы ажыл-чорудулга колдаан. Бир черден барааннарны садып алгаш, өске черге аппаргаш, аар өртекке садып-саарып билир. Херек кырында барааннарны бүдүрүп турарлар, ачы-дуза чедирилгезиниң ажылы уттуткан чыгы. Ындыг байдалдан канчап-даа тургаш уштунар ужурлуг бис. Ынчангаш курлавырларны бүдүрүлгечилерже углаар херек. Өртек-үнениң өзерин, бүдүрүлгелерниң сандараашкынын соксадыр дээш саналдап турар чүүлдеривис амгы Чазактың чорудуп турар хемчеглеринден элээн ылгалдыг. Чижээ, даштыкыже чиг эт садыглаашкынынга күрүне монополиязын быжыы-биле тургузар херек. Бисте нефтини, өске-даа чиг эт курлавырларын кандыг-ла-бир эштежилге, сайгарылга бүдүрүлгези холунга алгаш, оортан хөй ажык-кончааны ап турар. Оон орнунга даштыкы садыглажыышкындан ажык-кончаа бүрүнү-биле күрүнеге кирген турар ужурлуг. Оон аңгыда амгы үеде үндүрүг системазын үндезини-биле эде көөрү чугула. Чүл дээрге бүдүрген продукциядан алган орулганың барык 80-85 хуузун үндүрүгге тыртып аппаарга, бүдүрүлге ажыл-чорудулгазы кылыр сонуургал кымга турар боор. Бүдүрүлге күчүлерин катап тургузар, улам сайзыраңгайжыдар херек. Ол херекти бичии-даа соңгаарладып болбас. Күрүне бюджединиң үндүрүттерни эвээжедип, бүдүрүлгелерниң орулгаларын көвүдедип тургаш долдуруп болур.

— Мээң программамның бир кезээ болза, чонның чаңчылчаан шажын-чүдүлгезин катап эгидери болгаш оларны камгалалга алыры болур. Россия Федерациязында чаңчылчаан шажын-чүдүлгелерге православ, мусульман база будда шажыннар хамааржыр. Мурнуку ССРЭ-ге шажын-чүдүлгени хораан, атеизмниң күрүне политиказын чорудуп турган болгай. Ооң хараазы-биле кайы-даа шажын-чүдүлгениң хүрээ, дуганнары октаттынган, өскээр дериттинген, харын-даа өрттеттинип, узуткаттынып турган. Ам шажын-чүдүлгени катап тургусканы-биле холбаштыр, чаңчылчаан шажын-чүдүлгелерден аңгыда янзы-бүрү протестантство, сектантство дээн ышкаш хүлээп көрдүнмээн чүдүлгечи шимчээшкиннер хөлчок нептерээн. Ынчаарга чонну чаңчылчаан шажын-чүдүлгезин катап диргизер, камгалаар дээш күрүнениң талазындан боттуг дузаны көргүзери дээш туржуру чугула. Шаанда үреттинген хүрээ, дуганнарны катап тударынга, шажын турасказлдарын камгалаарынга күрүне салдар чедирип, акша-хөреңгини үндүрер ужурлуг. Оон аңгыда шажын-чүдүлге ниитилелдериниң бүдүрүлгелерин, тудугларын үндүрүгден хостаар херек.

Ниитизи-биле программам бөдүүн болгаш тодаргай деп бодап турар мен. Бир эвес соңгукчулар мен дээш бадылаашкынын бээр, мээң кандидатурам эрте бээр болза, ооң мурнунда дег идепкейлиг ажылдаар. Меңээ көргүскен бүзүрелди бадыткаар дээш бүгү чүвени кылыр мен.

— Интервью дээш четтирдивис, Юрий Трофимович. Чедиишкиннерни күзедивис.

Интервьюну Мижит-оол СААЯ алган.

Чылыг сөстер

ЭЖИВИС

Сүт-Хөл кожуунда чурттап, ажылдап чоруур бистиң эживис, чаңгыс классчывыс Павел Тооруклаевич Сарыгларны ук кожууннуң күш-ажылчы коллективтери, кедээниң чурттакчылары Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутадынга кандидат болурунче демниг делшидип турарын радиодан дыңнап, солун, сеткүүлдерден номчааш, сеткилдистиң ханызындан өөрүп, чоргаарланыр-ла-дыр бис.

Эживис П. Сарыглар боду ол черге төрүттүнген, кадээ чонунуң амыдырал байдалдарын кара чажындан көрүп өскен болгаш ону кончуг эки билир. Ол Бора-Тайга, Сүт-Аксы школаларынга өөренип чораш, боду кончуг томааныг, өөредилгеге сундулуг, кылыр дээн чүвезин эчизинге чедирер, эки өөредилгелиг школачы чораан. Ортумак школаның сес клазын дооскан соонда ону Кызылдың ийи дугаар ортумак школазынче өөредип чорудар дугайында кожууннуң улус өөредилгеге кидизи, башкылар коллективи дугурушкан. П. С. Сарыглар Кызылдың ол школазынга келгеш эки өөредилгези болгаш чурум-сагылгазы-биле башкыларының, эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. Ол школаның комсомол комитединиң кежигүнүнге, хөй-нийти ажылдарынга база спортка чүткүлдүүн көргүзүп келген. Ыяңгыг комсомолчу ажыл-херектерин удуртурунга школаның башкылары аңаа улуу-биле илгээр чораан. Хостуг хүрешке школаның шыырак мөгелериниң бирээзинге санадып, хоорайның өөредилге черлериниң аразынга эртип турган хүреш маргылдааларынга бодунуң деңзизинге шанналдыг черлерни доктаамал ээлеп келген. Чаңгыс класска өөренип чораан эштеривис Павел, Виктор Кара-Салдар, Иван Сарыглар, Владимир Чүлдүм, Май-оол Монгуш, Валерий Көк-оол, Юрий Оммун, Борис Ондар, Илья Саая, Игорь Салчак болгаш оон-даа өскелер школаның ат-алдарын камгалап, спортчу маргылдааларга доктаамал киржип келген.

П. Сарыглар 1971 чылда найысылалдың ийи дугаар школазын тергиин эки өөредилгелиг дооскаш халас үе эрттирбейн, Кызылдың педагогика институдунче улаштыр киргеш, ону чедиишкинниг доозуп, төрээн черинге башкылап, өөредилгеге эргелекчилеп, директорлап, чаңгыс чер-чурттугларының, дөргүл-төрелдериниң ажы-төлүн эртем-сургуул чедир өөредир дээш дыка кызымак ажылдап келгени халас барбаан. Оон школа дооскан өөреникчилери чүгле Кызылга эвес, харын Россияның аңгы-аңгы улуг хоорайларында ортумак, дээди өөредилге черлерин дооскан. Оларның аразында дээди эртемниг инженер, башкы, эмчи, механизатор, малчын-даа ажыктар база Павел Тооруклаевич Сарыгларның өөреникчилери кожууннуң улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап, чурттап чоруур.

П. Т. Сарыгларны кожууннуң удуртукчулары эки ажылы дээш улам деткээниндек, кожуун күүскомунуң аңгы-аңгы килдистерин эргелекчилеп, Сүт-Хөл кожуун күүскомунуң секретарынга элээн үе үеде ажылдап, кожууннуң сайзыралы дээш эвээш эвес үлүг-хуузун киирген.

Ол 1990 чылда Новосибирскиниң социал-политиктиг институдун чедиишкинниг доозуп, социолог, политолог мергежилдерни база чедип алган.

Павел Тооруклаевич боду кончуг кижизиг, кижилерге чымчак сеткилдиг, аазаан сөзүн ыяап-ла күүседир, шыңгыы негелделиг ажылдакчы дээрзин Сүт-Хөлдүң чону билир. Амгы үеде кожууннуң чонунуң, ажыл-агыйының нийти байдалдарын кончуг эки билир болгаш чүнү кылза чугула дээрзин кезээде бодап алган чоруур тывынгыр эживис чүве.

Ол үлегерлиг ада, ажы-төлү Сүт-Аксының ортумак школазында эки өөредилгелиг

Декабрь 12-де болур соңгулдааларга уткуштур П. Т. Сарыгларга чедиишкиннери күзел, Дээди Хуралдың депутаты кылдыр Хемчиктиң арыг суун денге ижип келген төрээн чону, сүт-хөлчүлер ону деткиир дээрзинге идегеливис улуг.

Кызылда болгаш кожууннарда эш-өөрү.

Редакцияга — авторлардан. Бистиң бо чагаавыс эживистиң дугайында реклама, чарлал, элзедиишкин-даа эвес, болувустуң сеткил ханызындан өөрүшкүнүң, чоргааралдың чылыг каш сөзү-дүр. Мону парлалгаже үндүрүптер болза, Тыва Республикавыстың күрүне солуну — «Шынның» коллективинге улуу-биле четтирдивис.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

«БОЛАТ»—ШОЙ ЭЗИЛДИРЕР ЭШТЕЖИЛГЕ

Кызылдың автосептелге заводунуң чанында «Болат» деп шой эзилдирер эштежилге-бүдүрүлге чери ажылдап турар. Ол чер 20 ажыг хевириниң шойдан шуткаан дериг-херекселдерин бүдүрүп эгелей берген.

Ол дээрге көдээ бажыңнарга хереглээр сууту кырынга салыр шой-демир аймаа, янзы-бүрү шойдан кылган херимнер болгаш өске-даа дериг-херекселдер-дир.

«Болат» эштежилге-бүдүрүлге чериниң директору Кан-оол Чымбааевич Ооржак чоокта чаа Турция чорааш, арга-дуржулга солушкан. Ол ышкаш өңнүг металлдардан шуткулга кылырын өөренип алгаш келген. Амгы рынок үезинде ол дериг-херекселдерни шойдан бүдүрерин улам байыдар болза, орулгалыг ажылдаарының оруу ажыттынар дээрзи билдингир.

Удавас Турциядан шойдан дериг-херекселдер кылыр талазы-биле тускай специалистер аалдап келир болгаш чамдык дериг-херекселдерни «Болат» эштежилге черинге эккээр болган.

◆

ЧАА ЫРЫЛАР

Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Владимир Тока баштаан ыры хүлээп алыр комиссия Улусчу чогаадылга бажыңынга республиканың профессионал болгаш бот-тывынгыр композиторларның чаа ырыларын, хөгжүм чогаалдарын хүлээп алган.

Чаа ырыларны болгаш хөгжүм чогаалдарын композиторлар Каадыр-оол Бегзи, Сорукту Сат, Борис Чамбыт, Анатолий Моңгуш, Батый Кенеш, Сергей Бадыраа, Владимир Тока болгаш өскелерден-даа тургустунган комиссияже киирген. Чамдык композиторларның ырыларын, хөгжүм чогаалдарын эки деп үнелээш, хүлээп алган. Оларның кажан тускай ном кылдыр парлаттынып үнери амдызында билдинмес.

◆

ААР ӨРТЕКТИГ ХОЙЛАР

Амгы үеде арат ажыл-агыйлыглар болгаш совхозтар бүдүрген эъдин эът комбинаттары, садыглар чиик өртектер-биле хүлээп алыр апарганындан олар дириг хойларны хоорайның чурттакчыларынга бир башты 20-25 муң рубльге садып чоруп турар.

Ынчалза-даа чамдык арат ажыл-агыйлыглар инек эъдин бир килограммны 400-500 рубльге сада бээр. Ынчангаш кижилер хой эвес, а инек эъдин садып ап турар.

Хоорай чурттакчыларынга эът херек. Ынчалза-даа бүдүн хой садып алырынга хөй акша херек болганда, хой эъдин үүрмектеп садарын дилеп тургулаар. Орулгалыг болур дизе чоннуң бо дилээн өөренип көөрү артык эвес боор.

◆

ЧЫЖЫРГАНА АЖЫКТЫГ

Кызылдың арга-арыг чери Тывада эң ховар шынарлыг чыжырганаиы бир килограммны бир муң рубльге садып турар. Ол аар бе, азы чиик бе дээрзин садып алыкчылар-ла шиитпирлээр ужурлуг.

Ол ышкаш Эрзин, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннардан келген чамдык кижилер хоорайның организацияларын кезип, азы баазар иштинге, садыглар чоогунга бир демир-хууң чыжырганаиы 10-20 муң рубльге садып турар таварылгалар база бар. Ол эм шынарлыг чыжырганаиы ынчаар садар чөпшээрели та бар, та чок. Оларның бир хууң чыжырганазын хоорайның хереглээн чурттакчылары 10-12 муң рубльге мүн-не ап турар.

◆

ХЛЕБ АЙТЫРЫЫ БЕРГЕДЭЭН

Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык суурда хлеб заводу чонну хлеб-биле хандырар ажылды чедир күүсетпейн турар апарган.

Чурттакчыларны хлеб-биле четчир кылдыр хандырбайн турарының кол чылдагааны— хлеб заводунуң дериг-херекселдериниң эргижирээни болгаш хүн бүрү үрелип турарында. Артык кезектер тывылбайн келген.

Ак-Довурактың болгаш Кызыл-Мажалыктың чурттакчылары хлебти заводтуң бодундан садып ап тургулаар. Оон уламындан хоорайның болгаш суурнуң хлеб садыгларынга чон хүнзедир манааш куруг чанып турар апарган. Чамдыкта садыгларга хлеб кире бергенде ол дээш кижилер аразынга аас-дыл, алгыш-чогуш безин болгулай бээр. Ол ышкаш малчыннарга хлеб шуут барбастаан.

Хлеб айтырыын чогумчалыг шиитпирлээри-биле Барыын-Хемчик район чагыргазы, ооң херегленкчилер ниитилели боттуг хемчеглерни дарый алыр дээрзинге идегел бар.

Бистиң корр.

КЕЗЕР ЭМЧИ

Ындазында аныяк бол,
Ачы-буян дузаң эргим.
Арның ажык, холуң чымчак,
Ынанчыштыг эмчивис сен.
Алыс ижиң нарын-берге,
Аккыр халат, чидиг кестик.
Өлүм-бактан тынны чарып,
Өөрүшкүнү шаңнап чор сен.
Башты чазып, мээни шинчээш,
Барын бөлүп, чогун кожуп,
Амы-чокту диргизер дээш,
Ажыг дерге чуннуп чор сен.
Чораан черге улус эмиээр,
Сеткилиң ак, дузааргак сен.
Чолдуг, берге мергежилиңни
Чериниң чечээ үнелезин.
Човаланы дозар кижээ
Шүлүк дээрге шүүдел эвес.
Чоннуң мактаар эмчизинге
Чүүлдүг сөстү сөглекседим.

Владимир КАРА-САЛ.

АЖЫЛ-ИШКЕ БАЗА БИР БАЗЫМ

Республиканың көдээ ажыл-агый активиниң хуралындан

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙДА чоруттунуп турар реформаларга дүүштүр кандыг-кандыг нарын айтырыглар, байдалдар тургустунуп турарын ажыл-агыйның бүгү хевириниң удуртукчулары ол ажыл-херектиң бөгүнде, херек кырында холу-биле тудуп, кылып турар болгаш, кымдан артык эки билир. Күрүнеден алганы чээлиниң төлээри, ол дээш улуг хуу, олбо таладан тудуп келген өреден канчаар адырлып алыры, кывар-чаар материалдарының, машина-техниканың, артык кезектерниң өртек-үнезиниң аары, бүдүрүп алганы продукцияны сайгарып алыры, эде организастаттынып, бот-башкарттынып ажылдаары сагыш дег амыр эвес, дыка нарын айтырыг. Нарын, берге-ле-дир, баш муңгаш, ужукуды көзүлбес долгандырыгдан канчаар үнерил дижи бээри ында. «Ажыл-агыйлар өре-ширеге туттуруп чирти берген, ол байдалдан канчап-чоор үнер улус ийик» дээн чугаалар үндезиниг. Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп турар көдээ ишчилер шак ындыг байдалдардан ажылы дээш шалың акшазын үш-дөрт ай чедир безин албайн баар-дыр. Ынчалзажок көдээде ажыл-иш, амыдырал уламчылап турар. Олбо дээн негелделиг артык сөстер олардан дыңналыр ийик бе, шахтерлар дег ажыл соксадыры-биле кыжанып кээр ындыг байдал көзүлдү бе?! Ажыл-агыйжы чугаа үезинде совхоз директорларының «Чоп шыдамык-ла-дыр» дээри үндезиниг болбайн аан.

Байдал чежемейниң-даа берге, нарын болза, ажыл-агый удуртукчулары, көдээниң ишчилери-даа: эрги системаже аткаарлаашкынның базымы орук чара ам болдунмас деп чүвени медереп билип турар. Ам кол сорулга болза реформаны улам ханыладыр, эде организастаашкынның механизмин сайзыраңгайжыдар.

Республиканың ажыл-агыйларының удуртукчулары, кожууннарда көдээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктери, арат ажыл-агыйларының ассоциация даргалары, чагырга даргалары республика активиниң хуралынга чыглып келгеш, көдээ ажыл-агыйда амгы байдалдарга хамаарыштыр ажыл-агыйжы чугааны чоруткан. Чазак бажыңынга болуп эрткен ол хуралды Президент Ш. Д. Ооржак башкарып чоруткан.

Аңаа кол илеткелчи — ТР Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. О. Оюннуң «Бистерниң, силерниң-даа оруңарга шиитпирлеп, айтыышкын берип, кандыг малды өстүрерин айтып турган үелер эрткен орукта артып калган» деп хуралдың киржикчилеринге бо удаада база катап сагындырганы таварылга эвес. Үстүнде чугаалаанывыс айтырыгларның чогумчалыг шиитпирлеттинери, чаартылгаларның салым-чолу, түңнелдиг болуру оларның ажыл-агый удуртукчуларының, чаартыкчы ажыл-чорудулгазында, оларның боттарындан хөй чүүлдер хамаарыжыр дээни ол. Оон ыңай аңаа немей чүл? Бистиң республикавыстың Чазаа база дузалажып, ол талазы-биле деткимчени көргүзүп турар болгай.

Актив хуралын түңнеп тура, Ш. Д. Ооржак көдээ ажыл-агыйны Чазак деткиир, деткип-даа турар дээрзин чугаалааш, коллективтиг улуг ажыл-агыйларның талалакчызы мен, чонга 5-6 ай иштинде акша-шалың бербейн баар ажыл-агыйның эвес аан дээнинде ханы утка бар. Рыноктуг экономиканың көдээ ажыл-агыйда таварыштырып келген бергелерин ажып эртер дээш ажылдаар, чурттаар бөгүнде байдал мындыг, бүдүрүлгениң кудулаашкынының болдуобазы-биле ооң үндезини болур чогумчалыг байдалдарны чедип алыр.

Чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар, чаа чүүлдер бар-даа болза, ол көңгүс түңнел бербейн турар, куруг деп чугаалап болбас. Чаа байдалдарда ажылдап өөрениринден аңгыда, бүдүрүлге ажыл-чорудулгазында чамдык эки чүүлдер база көстүп эгелээн. Таразывыс дүжүдү, өстүрүп сигенивис бо чылын моон мурнундагы кандаашкынныг чылдар соонда, черле багай эвес болган болгай. Эрткен чылдың кыштаглаашкынында мал ажылдыгларының кызымак ажылдааның демдеглеп турар болгай бис. Үрезин, тараа-биле байдалывыста хомудал чок. Ниитиниң малының баш санының хораар чоруу 1992 чылдың деңнелинден кызырылган. Ынчалзажок көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүлгезиниң хемчээли чер албайн турар. Көдээ ажыл-агый сайыды С. Х. Моңгуштуң көргүскени сан-чурагайлардан алырга, 1992 чылдың деңнелинден эът бүдүрери 10 хуу, чуурга — 17, сүт — 20 хуу кудулаан. Мындыг байдалдың тургустунуп келгенинге 1992-1993 чылдарның нарын кыжы салдаалыг болган. Бүдүрүлгениң кудулаашкыны, белен продукцияны ажыл-агыйларның садыпсаарып, сайгарып алырының бергези, чээли дээш хуулаарының улуг боол турары, бүдүрүлге черлеринде өртектерниң мурнай өзүп турары, ажыл-агыйларның саң-хөө байдалын ажыы-биле нарыдадып келген, өре-шире көвүдээн дээрзин министр чугаалаан. Чер ажыглалында четпестер база бар. Хуралга бир кол чүүл кылдыр тургустунган айтырыгның бирээзи ол. Чериң ёзулуг ээзи боор ындыг байдал ам-даа тургустунмаан. Шериг-оол Дизижикович ол айтырыгны чугаалап тура, өске черлерде, ылангыя даштыкы чурттарда чединишкиниң чажыды чер реформазының чорудуунуң үре-түңнелдиинде деп чугаалаан, чер ажылдыгларга хөйнү хүлээндирип турар.

Чериң ажыглалы, аңаа хамаарылга, ооң берилчээзин бедидериниң дугайында чугаа бистиң ажыл-агыйларывыста ол талазы-биле амгы байдалдарны чугаалап үнүп келир. Саң-хөө байдалының кошкаандан ажыл-агыйлар тракторларны, янзы-бүрү чемишчидилгелерни садып ап шыдавайн турар. Хамык ужур ол чүүлдерге херегледиң чок боор турарында эвес, акша хереңгиниң чогунда. Ажыы-биле чугаалаарга, минералдыг, органиктиг-даа чемишчидилгелерни сөөлгү чылдарда ажыглавастаан. Агротехниктиг аргаларны долу ажыглавайн турар. Машина-техниканың чединишпезинден ылангыя сезоннуг ажылдар үезинде бергедежи бээривис ында. Ындыг байдалдан канчаар үнериниң айтырыын ажыл-агый удуртукчулары моон соңгаар бодаар апаар-дыр. В. О. Оюннуң илеткелинде черге хамаарылганы өскертип, ону чемишчидип, аңаа оон ап турар чүүлдерибистен хөйнү бээр ужурлуг бис дээнинге чөпшээрешпестиң аргазы чок.

АРАТТАРНЫҢ АМЫДЫРАЛЫНДА үндезин өскерилгелер көстүп эгелээн, тараа тарыыр черлерни ап турар. Тараа-быдаа бүдүрер херекке үлүүн киириштирип эгелээннер база бар. Аңаа чүгле байыр чедирер апаар. Көдээ ажыл-агый рыногун долдурарынга херек кырында үлүүн киириштирип турар улусту деткиир апаар. Совхозтарның чер берип деткээни-биле ажыл-херээн шуудады бергеннер база бар. Ынчалзажок саналдардан дыңнап олурарга, араттарның совхозтарга хамаарыштыр эки чөө бербес, хагдынган, үнүш дүжүткүрү чавыс черлер бээр дээн хомудалды бо хүнге чедир уламчылап турар боор-дур. Удуп туруушкун кажан-даа эки түңнелдер бербес деп чүвени билир бис.

Арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң республика ассоциациязының президентизи В. Д. Хемер-оол Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарда араттарның ажыл-чорудулгазы элээн шуудай бергенин чугаалааш, а Таңды, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл дээш чижектиг кожууннарда ол ындыг чер албайн турарын айыткан. Араттарның техника-биле хандырылгазын экижидер сорулгалыг МТС-терни ажылдарының чугулазын чугаалаан. Реформаның боттаттынышкынын дүргедедиринге моондак болгу дег чамдык байдалдарны бистер боттарывыс — совхозтан кожуун, хоорай деңнелинге чедир тургузуп турар-дыр бис дээн бодалды ол хоорайга араттар эъдин ажыдып алыр дээш айтырыгны чогуур черлерге тургузуп чадашканын тайылбырлады. Ындыг байдал тургустунган турган болза, хоорайжылар ооң эъттиң бир килдезин 1000-1200 рубль-биле садып алыр аргалыг болур турган, хоорайның магазиннеринде 1800-2000 рубль дээн өртектерни базыптар арга бар дээнин дыңнаан садып алыкчыга айтырыгның ажык боол артып турары хомуданчыг болбайн аан. Садып алыкчының сонуургалынга чижилгелиг шак ындыг магазин ажыттына бээр болза, чүү дээр боор. Рынок байдалдарында чогум-на ындыг болур ужурлуг чүве-дир ийин. Ындыг күзел чамдык совхоз удуртукчуларында база бар.

АМ КОЛ-ЛА СОРУЛГА— көдээ ажыл-агыйда чаартылгаларны ханыладыр, уламчылаар. Хуралдың киржикчилери ол талазы-биле ажыктыг саналдарны кииргилээн-даа. Чижээ, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору И. Ш. Моңгуш бодунуң ажыл-чорудулгазының дуржулгазынга даянып, мындыг чүүлдерни чугаалаан. Чаартылгалар, ооң үре-түңнели — ооң шимчедикчилери кадрлардан улуг хамаарыжып дээрзин демдеглевишаан, мындыг солун саналды киирген: көдээ ажыл-агый сезоннуг чүве болганда, рынок механизмин аңаа таарыштырып. Ол база айтырыг-дыр. Нарын байдалды өөренип көрген, чээлиниң хуусаазын узадырының аргазын көөрүн чугаалаан. Ажыл-агый удуртукчуларының күзели бо талазы-биле чаңгыс аай улус-ла болгай. Оон ыңай, ол чер ажылының талазы-биле хоойлуларда эрге-лерге хамаарыштыр чамдык чүүлдерни чаа парламент чедре ле кээр боор дээн күзелин илереткен. Кадрларже кичээнгей салып, оларга эртем ёзузу-биле дуза кадарының чугулазын чугаалаан. Кадрлар айтырыгынга Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы М. Б. Донгак база доктааган. Ажыл-агыйның түңнелдиг болуру, шынап-ла, аңда ажылдап турарлардан: оларның эртем билииниң деңнелинден, оңу ажыл, амыдырал-биле холбап бидириинден кончуг хамааржыр. Макар Бавукович совхоз директорларының солчуп кээрин шуут кайгап чугаалаар болду. Ындыг байдал ажыл-агый чорудуунга база салдарлыг болбайн канчаар. Ажылдың технологиязын специалистер барык сагывастаан, ала-чайгаарлаашкынче кирген. Ындыг байдалды чүү дээрил?

Бо хуралга санал бергеннер сөөлгү чылдарда дыңналбастаан айтырыг — аграр сектор биле эртемниң аразында харылзааның шуут читкениниң сагындырып, оларның талазындан сүме, дуза черле көзүлбестээнин чемелеп, эртемни сагынганы черле үндезиниг боор. Оон ыңай ажыл-агыйларның тургузуунга хамаарыштыр бодалдарын база чугаалаадылар. Коллективтиг улуг ажыл-агыйларны камгалап арттырып тура, ооң иштики ажыл-чорудулгазының хевиринде амгы байдалдарда болуп бадыткап шыдавас чүүлдерни эде көөрүнүң чугулазының дугайы. Коллективтиг харысалга чок чорук оон үнүп турар-даа дижир болдалдар үнду.

«Кызыл тараачын» совхозтуң директору В. Н. Гончаровтуң санал турары-биле алырга, ажыл-агыйларны оларның ажылының углаңнышкыны-биле, мал, тараа ажылдының аайы-биле структуразын оңзалап көөрү чугула деп турар. Чижээ, Эрзинге, Мөңгүн-Тайгага хой чүнү өстүрүп ап болуруд дээн чижектиг. Оон ыңай кижи-ле бүрүзүнге чер бээр чоруктуң күзенчиг эвес түңнелдиг боол болурун өскелерге сагындырып, херек кырында фактыга даянып, ол чугаалаан.

Айтырыглар-ла хөй. Ажыл-херектиң чорбайн турарының бир чылдаганы —продукцияны болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң ажыл-агыйларның дужааган продукциязының өртек-үнезин ол доозан төлеп бээр аргазы чок боол турар дээрзин санал бергеннер чугаалавышаан, эът, сүт комбинаттарын дарый акционержидерин саналдап турдулар. Совхозтарга оларның өөрези эвээш эвес, В. О. Оюн ону чугаалап тура, бо неделяның эгезинден эгелеп, чээлиден ап-даа турган болза, ажыл-агыйлар-биле санажып, өрелерин төлеп эгелезин дигели. Ындыг болганда, көдээ аңаа идегеп арткан болдур ийин.

Оон ыңай продукцияны бүдүрүп база ону болбаазырадып турар бүдүрүлгелер ажыл-агыйлар-биле харылзаалыг ажылды чедип алыры чугула. Чаңгыс сорулгалыг үүле-херекти бүдүрүп турар болганда, ажыл-херекчи харылзаа турбаска, чүнүң экизил, продукцияның саарылгазы дээш харысалга турар болгай.

Республиканың херегленкчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Моңгуш сөс алгаш, элээн өөрүнчүг мындыг байдалды чугаалаан. Чүл дээрге эът бүдүрүлгезинде, ооң саарылгазында, эът комбинатының совхозтар болгаш хууда кижилер аразында чижир чоруктуң көстүп келгени. Рынок — чидиг чижилгелиг демисел болгай, ону ээлеп алыр дээр болза, ол дээш демисежир апаар дээрзин сагындырган. Херегленкчилер ниитилелинге совхозтар база өрелиг. Өрени эгидер апаар, өреге оон-моон туттура берген дижиринге ол.

ХУРАЛГА БОЛГАН ЧУГААНЫ ТҮҢНЕП ТУРА, Ш. Д. Ооржак кичээнгейни дараазында чүүлдерже угланн. Аъш-чем болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерни акционержидериниң контроль документилерин январь 1-ге чедир белеткеп киирерин сүмелээн. Чер ажыглалынче, тараа өстүрериниң айтырыынче онза кичээнгейни угландырган. Чоннуң социал камгалалын чугаалап тура, тараа айтырыынга хамаарыштыр дараазында чүүлдү киирген: районнар-биле хоорай аразында тараны дужаап сөөртүрүнге хөй чарыгдалдар үнүп турарын барымдаалааш, дээбелиг черлерге тарааны тус черниң болушта хүлээп ал, хлебти аңаа, совхозтуң бодунга бүдүрериниң айтырыын моон соңгаар көөр деп турар. Хуралдың киржикчилери ону чүүлдүгзүнүүшкүн-биле хүлээп алган.

Оон ыңай ол киирген саналдарга үндезилеп, тайылбыр харыыларны кылган. Чер, ооң ажыглалы, аңаа хамаарылга дугайын база чугаалаан.

МООН КАНДЫГ ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРҮП БОЛУРУЛ? Чазак көдээ ажыл-агыйны деткип турар. Малчыннарның социал камгалалының талазы-биле хемчеглер база алдынып турар. Араттар база деткимче ап турар. Өре-шире-биле бергелеп турар улуска бөгүнде деткимче болган чүүл — совхозтарның, колхозтарның алганы чээлилериниң хуусаазын келир чылдың декабрь 1-ге чедир узадып кааптырын чедип алганын Президент чугаалады. Ол деткимчени ажыл-агыйлар шын билген турар ужурлуг. Ооң-биле кады үер когаралын дугаар айтырыгда ажыл-агый удуртукчуларының сонуургалы улуг болгай. Ол талазы-биле база дуза көрдүнер дээрзин ол чугаалаан.

Актив хуралы, ооң шиитпири ажыл-ишке база бир базым болган деп болур. Чүгле дизе, көдээниң ишчилери ажыл-агыйның кандыг-даа хевири-биле ажылдап турган бар аргаларны ажыглап, чаартылгаларны быжыглап ажылдаарлар.

Вера КУУЛАР.
«Шынның» корр

Парлаттынган материалга хамаарыштыр

АЛЫС ШЫНГА ДҮҮШПЕС

Бо чылдың октябрь 2-де үнген «Шынга» Кызылда чурттап турар Шангыйлан Биче-оолдуң (эр, кызы билдинмес) «Чи... чи...» чүнү чиир бис» деп хууда бодалын илереткен материал-биле чөпшээрежип шыдавадым. Автор төөгүвүске болгулаан фактыларны кызыдыр-ла хажыдарын оралдажып турар-дыр. «Тыва Россияга эки тура-биле каттышканының соонда чоннуң аажы-чаңын, культуразын, амыдыралын, ажыл-агыйын база документилерде ат-сывын албан-биле орусчуткан» дээрге чүвениң алыс шынынга дүүшпес. Амыдырал чаңгыс черге таптап турбас, бир-ле чаа хевирже чаартынып турар болганда, биеэги-ле «шаандакы» эсти бээр. Ону медереп билзе эки эвес бе?

Тыва черге бир-ле дугаарында кижилерниң төрүттүнген черин, ай, хүнү, чылын, фамилиязын, адын, адазының адын тодарадып, «төрүттүгенниң дугайында херечилелди» тыпсып эгелээнде, мени ИХЯ-ның эргелели Таңды районнуң ХБАБ талазы-биле инструкторунга томуйлаан. Ооң соонда мени Тыва автономнуг областың Иштики херектер эргелелиниң ХБАБ килдизиниң улуг инспекторунга ажылдадып каан. Бүгү чоннуң хар-назынындан хамаарылга чокка херечилелдерни тыпсыр болганда, бо ажыл ынчаарда белен эвес боол турган.

Тываның кайы-даа районнарынга чоруп турумда, кижилерге албадал-биле ат, фамилия тыпсып турган таварылгалар турбаан. Чижээн алырга «Моңгуш» дээр төрел бөлүк аймааң чамдык кижилер фамилиязы кылдыр, чамдыктары ады кылдыр, бир чамдыктары адазының ады кылдыр (Монгушевич, Монгушевна) боттарының күзели-биле бижидип ап турганнар. Кижилерниң боттарының хуузунда күзелин барымдаалаар болганындан чаңгыс аданың дөрт, беш оолдар, кыстарының фамилиялары, адазының ады чаңгыс аай эвес, аңгы-аңгы-даа болгулай берген. Чүгле ооң соонда чаңгыс аай чурумчуй берген.

Тыва Россия Федерациязының составынга кире бергенде, бичии оолдар, уруглар-даа, ада-иелери-даа Володя, Алексей, Светлана дээн ышкаш аттарга кончуг ынак, сонуургаар чорааннар. Кол-ла чүве фамилия, адазының ады болганда, кандыг-даа ат шилип алза, ында чазыг кайын турар. Кижи бодап көөрге, ында бак чүве чүү деп. Бир эвес кандыг-бир кижи (ооң иштинде Ш. Биче-оол-даа) бодунуң адынга таарзынмас болза, ХБАБ органынга чеде бергеш, солудуп аар эргелиг болгай. Ол хамаанчок, чижээ, адазы тыва, иези орус оол азы уруг 16 харлай бергеш паспорт ап турар үезинде бодунуң национал (аймак-сөөгүн) боду шилип алыр эргелиг болгай.

Мээң өөм хереэжен ээзи арыг орус-даа болза, үш кызым, оглум 16 харлааш паспорттарын ап тургаш националдарын «тыва» кылып алганнарынга өөрүп чоруур мен. Кижилерниң Конституциязында быжыглаттынган эргелери ол ышкажыл. Орус аттарындан ческилер кижилер өскелерни орус адыңар тыва ат-биле солуңар, «овичь», «овна» дээрин «оглу», «кызы» деп алыңар дивейн, боттарыңарның боттарыңар шиитпирлеп алыңар деп сүмелээр ийик мен. Мен болум 72 харлай берген кижи «Михаил Арапаевич» деп чонга билдингир адымны эдилеп чораащ «кызыл-дустай» бээр мен ыйнаан.

Уругларымга-даа, оларның уругларынга-даа аттарыңар солуңар, «оглу», «кызы» диртиңер деп шыдавас мен. Азербайджаннар болгаш өскелер-даа «оглу», «кызы» дижирин билир мен. Оларны өттүнээл дээрге кайгавас аргам чок. 70-80 харлыг кырган-аваммы база-ла «кызы» дижир бис бе?! Шоодут-биле дөмей-дир. База бир кайгамчык чүве автор Биче-оолдуң бодунуң ады-дыр. Мен бо 72 чылдарда чурттап келгеш, «Шангыйлап» деп атты бир дугаарында дыңнап турарым бо. Ону мен эки азы багай ат деп шыдавас мен. «Шангын» деп сөстен укталган хире. Ындыг чүү дээн сөс дээрзин билбезимие шын. Бо авторнуң бир киирген чижээ база кайгамчык: «Адар-оол оглу Эрес, төрел бөлүү Моңгуштар (?!) Бо таварылгада ол кижиниң ат-сывы мырыңай биографиязы (төөгүзү) болу берген.

Кижилерниң ат-сывын албадал-биле өскертип, чаа документилер кылдыртыр дээр болза, ооң кандыг-даа чугулазы чок деп бодаар мен. А силер, Володялар, Светланалар, Любалар, Надеждалар, Максимнер чүү деп бодап турар силер? Автор-биле каттыжар силер бе? Бо удаада адымны долузу-биле салыйн:

Михаил Арапаевич ШУР-ООЛ.
пенсионер.

КАНЧАП АЛЕКСЕЙ БОЛУ БЕРГЕНИМ ОЛ?

Тыва улустуң ырак эвес безин эрткен төөгүзүн, ооң болуушкуннарын хажыдарын, нүгүлдээрин оралдажыр чамдык аныяк кижилерниң сөөлгү үеде бар апарганы дыка хомуданчыг-дыр. Чижээ, немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында «араттарның мал-маганын фронтуже албадал-биле чорудуп турган» деп солуннарга безин чамдык аныяк «төөгүчүлер» бижип турдулар. Ол чылдарның дириг херечизи болганымда, ол «төөгүчүлерниң» мегечизин, нүгүлчүзүн буруу шаап, килеңнээшкин-биле сойгалап тур мен.

Кызыл Шеригге дузаламчыны организастаарда, эки тураның принцивин Тываның бүгү девискээринге шыңгызы-биле сагып келгенин амгы үениң аныяк салгалынга бүрүн бадыткап тур мен. 1941 чылда тургустунган Чаа-Хөл кожууннуң баштайгы даргазы В. М. Кончук 1941 чылдың ноябрьда Ак-Туруг сумузунга сургакчылап чедип келди. Дарганың келген кол сорулгазы — араттарның аъттарын Кызыл Шеригге эки тура-биле бээрин организастаары болган.

Фронтуже шилиндек аъттарны белек кылдыр чорударының кол принциви—чүгле эки туразын барымдаалаар деп, кожуун даргазы оңзалап тайылбырлаан. Василий Максимович Кончук амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада болгаш Кызыл хоорайда чурттап олурар. Фронтуга аъдын бербээн кижини канчап-даа шугумчулеп болбас, ол дээрге арат кижиниң эргези-дир деп, кожуун даргазы ынчаарда Ак-Туругнуң нам, аревэ, чагырга ажылдакчыларынга чагааның ам-даа утпаан мен. Дайын доозулгуже, Тиилелге хүнүнге чедир, а оон ыңай Украинаның дайындан когараан черлериниң чонунга белек кылдыр аныяк бода малдарны чорудуп бээрин организастаарының үезинде-даа кожуун даргазы Кончуктуң чагыын чиге-биле күүседип, эки туразын барымдаалаар принципти хажык чокка сагып келген мен.

«Тываларга орус аттарны албадап турган, тыпсып берген» деп мегелеп бижиир чамдык аныяк кижилер сөөлгү үеде база тыптып келген. Мен бодаарымга, ол мегечилерниң кол-ла сорулгазы — аныяктар мурнунга коңчуг эртем-билиглиг кижилер болуксаарында. Ынчаарга тываларга орус аттарны тыпсыр дугайында партия болгаш эрге-чагырга органнарының чаңгыс-даа шиитпирин азы айтыышкынын Тываның төөгү архивтеринден кажан-даа тыппас силер! Чүге дээрге ындыг шиитпир кажан-даа хүлээп алдынмаан. Үндезин, барымдаа чок черге хоозун чулчураан херээ чок боор.

1945 чылдың февральга чедир документ ёзугаар мээң эрги сумум (фамилиям) Моңгуш, адым Дугержаа, ачам ады Артаа дээр чүве. Партияның Чаа-Хөл райкомунуң оргбюрозу мени ынчаарда ТАРН кежигүнүнден Бүгү эвилелдиң Коммунистиг (большевиктер) партиязының кежигүнүнге хүлээп алган. Партбиледимни, отчет болгаш учёт карточкаларымны солуур ээлчег меңээ чедип келген. Партия документилерин долдурар чымыштыг ажылды ынчаарда Чаа-Хөл кожууннуң кол кижи эмчизи, ол үениң-биле шыырак билиглиг, орден-хавыяалыг Сереңмаа деп угбай колдуунда чааскаан уйгу-чыдын чокка күүседип турган кижи.

Партия райкомунуң бир кабинединге ол мени келдирип эккелгеш, мынча деп чугаалаан:

— Чаа дуңмам, ТАРН документилерин ёзугаар алырга, фамилияң Моңгуш, адың Дугержаа, адаң ады Артаа-дыр. Фамилияң хевээр артар ыйнаан?

— Хоржок.

— Чүге?

— Моңгуш — ийи-чаңгыс кижилерниң фамилиязы эвес, а арбан, сумунуң бөлүк ады ышкажыл. Ынчангаш чаа фамилиям Дугержаа болзун.

— Фамилиязы Дугержаа деп бижип кагдым. Ам чаа атты шилип алырыңда ачаңның адынга аяннаштырары чүүлдүг-даа ышкаш. Азы Артаа оглу дизе, кандыгыл?

— Хоржок.

— Чүге?

— Чүге дизе, азербайджаннарны өттүнмес мен.

— Ынчаарга адазының ады Артаевич деп бижиир мен бе?

— Шак-ла ынчаар бижип каап көрүнер, эмчи.

— Бижип кагдым. Адыңны кым дээрил?

— Сүмелеп көрүнерем, эмчи.

— Анай-оол дизе чүл?

— Хоржок.

— Чүге?

— Кыс кижи ады-дыр.

— Ангырбан дизе?

— Хоржок.

— Чүге?

— Ангыр—куш ады-дыр.

— Ак-оол дизе?

— Хоржок.

— Чүге?

— Кожумактыг-дыр.

— Ынчаарга орус аттарны сүмелеп берейн бе?

— Сүмелеңер харын.

— Александр дизе чүл?

Бичии бодаңып олургаш, харыыладым:!

— Ачам адынга аяннашпас-тыр.

— Андрей деп ат кандыгдыр?

— База ындыг-ла эки аяннашпас ышкаш-тыр.

— Алексей деп ат кандыгдыр?

— Алексей... Алексей Артаевич. Дыка тааржыр-дыр, эмчи.

Ол хүнден эгелээш Алексей болу берген мен. Ол атты алганымга кажан-даа хомудавас мен, ону эки турам-биле болум шилип алдым, меңээ ол атты кым-даа албадаваан ийин. Соңгу чүкте бистиң якут өңнүктеривистиң чүгле аттары эвес, харын фамилиялары безин орус-ла болгай. Якуттар чүүден-даа дудай бербээн, харын өскелерден дээре чурттап чоруур ышкажыл.

1945 чылда Чаа-Хөлге Сереңмаа деп буянныг эмчиниң чурттап, ажылдап чорааның, партия документилерин ооң долдуруп турганын хүндүлүг эмчиниң Кызылда безин ажы-төлү бадыткаар дээрзинге бүзүрээр мен. Ооң долдуруп турган партдокументилери амгы партия архивинде чыдар чорду.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Үениң аяны

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
ТР-ниң улустуң чогаалчызы.

ШААРАШ ДЕМИР РОССИЯ

Үптекчилер, дээрбечилер, чиижеңнерден
Үрчү бодуң ханга-чиңге боражып тур.
Караан хаптап, кулааң кумнап алган сен бе,
Канчап бардың, оңгарлып көр, Россия?

Чоокка дээр-ле шаам чордуң, Россия,
Чоннуң чаңгыс идегели база турдуң.
Бөгүн келгеш, төңниг демир кур чок боордан,
Бөдүүн кижээ каргыс кинидан болу бердиң.

Чок боор ийик бе, бар-дыр ийин, Россия,
Чоннуң караа мээңииниден чидиг болгай.
Чурттаар бажың, школалар, садыгларны —
Шуптузун-на шаараш демир үглей берген.

Бетии кыдыы Кызылымны көргеннимде,
Бертсиниип-даа, муңгарап-даа, ыглап чор мен.
Соңга бүрү, эжик бүрү шаараш демир,
Шоочалыг кара-бажың апарган-дыр.

Кижи бүрү херектен бе, чугаалап көр?
Хилинчек чок кавайда төл чүнү кылган?
Харын хензиг тыва черде буруу чүү боор,
Хамык ужур сенде-дир ийин, Россия.

Ак-даа бажың кара-бажың болу берди,
Адааннажыр, күчүлежир, боолажыр...
Эрте дээре орталанып, боданып көр,
Эрбен-теңниг шаараш демир Россия!

САҢГААБАЗЫР ИРГИТКЕ

Изиг чүрээң сеткилиңниң ханызындан
Ийн биске эртен эрте ырын тудуп,
Ырак черде аваң сактып уярадыр
Ырлап ора, гитарага ойнап ордуң.

Караам орта аваң олчаан чуруттунуп,
Кара баарым сөгүлгүже ажып келди.
Ыржым орган хөөкүй чүрээм эстип, хайлып,
Ырларыңга дүннү берген кударадым.

Аазын эмген авайыңга ынакшылын
Арыг агаар, суг, чер ышкаш үнелиг-дир.
Аваңга ынааң кызыгаар чок үрен-дир сен.
Ала караам чажын чодуп дыңнап ор мен.

Лидия ИРГИТ.

АДА-ӨГБЕМ

Бистиң кырган-ачавыс Эзержи-Ашак база бир онзагай кижи чораан. Ооң чогум ады Чамыяң. Кезээде-ле эзер чазаан азы эзер септээн олурар боорга, Эзер-Ашак деп адай берген хевирлиг, боду база оозун атсына берген. Малмаган дээнде шуут олут орбас, артында маңнап чоруур. Шаанда чайгы үелерде улус шоолуг идик кетпес боор чүве, ынчаан кырган-ачамны көөрге, буттарының салааларының аразында көк сиген ылдыртына берген кылаштап чоруур каттырынчыы аажок. Черле хөктүг ашак боор. Бир катап шай, таакпы садып алыры-биле Кызыл-Арыгның садыынга келген кижи-дир. Улусту көөрге, дөрт-булуңчук хүрең чүвени эндере ап турар болган. Чамдыктары таалап-таалап, чыттаар-даа. Кырган-ачам шай-таакпызын садып алгаш, боданмайн-даа, ол хүрең чүвени база бирээни ап ап-тыр. Орук ара, чанып ора, албан-биле аъттан дүшкеш, демги хүрең чүвезин таалындан үштүп, соңуургап эгелээн. Даштыкы байдалы чымчак-ла хевирлиг, ынчалза-даа бижек-биле кыдыындан чире кескеш, өрү-куду октагылааш аксынче сукта каапкан. Чаңгыс дайнаарга-ла хирээйг-харзыг-даа ышкаш, хөөн булгандырар амдан аас иштин долуп, куску-чараазы төктү берген. Дүрген-не дүкпүртүнүп, бугу [illegible] халып баргаш, агып чыткан сугга аксын, холун чуп, сегерер алгаш, ол хайлыг хүрең чүвезин сиген аразынга чажыра суп каапкаш чанып келген. Сөөлүнде оозун хөөрей бээрге, ол хүрең чүвези кара-саваң болган-дыр ийин.

Ол болуушкуннуң соонда, Кызыл-Арыг суурже көжүп кирип келген бис. Суурнуң амыдыралга кырган-ачам өөренип чадап шаг болган болбас ийикпе.

Ажы-төлүн үргүлчү чагып-сургаан олурар кижи. Кады кожаларывыс кара шай ижип олурар болза сүт, биске доораан ажынар. «Сүттен чедирип бериңер» — дээш, алганып-ла үнер. Кырган-ачамның кадыының быжыын дыка-ла магадаар мен. Шала күскээр Кызыл-Арыг суу чаактай берген чыдырда, хемни сүзүп кешкеш, ол чарыкта инектерни кежир сывырып эккээр. быжыг-ла чораан кижи.

Буянныг, чагыг-сөстүг кырган-ачам алыр-албас алдан бирлиинде «кызыл-дустай» берди. Ооң овур-хевири, чагыг-сөстери кижи-биле кезээде кады чоруур чүве-дир. Улуг кижилерниң чугаазын кулак дашты-биле эрттирбейн, дыңнап чоруур болза амыдыралга-даа ажыглыг бээр, артык эвес болур-дур деп бо шагның аныяк-өскенинге дыка-ла сөглексээр-дир мен.

Кара-кыс ШАГААЧЫ.

ЫРЖЫМ СУУР

Сүт-Хөл кожуунунуң Кызыл-Тайга суурун кижилер «ыржым» суур дижир. Суур-биле атташ ажыл-агыйы чери бар-даа болза чурттакчылар дүмбей дүнде дег орар. Ук суурда радио ажылдавастаандан бээр та чеже чыл болган. Солун чедирилгези шуут баксыраан. Телевизор дугайын чугаалаан-даа ажыы чок. Делегейде, Россияда, Тыва Республикада чүү боор турарын ол суурнуң чурттакчыларындан айтырар болза билбес чыгыы.

Кожуун төвү-биле харылзаажыры база бергедээн. Автобустар маңнашпастаан. Суурда шак мындыг дүвүренчиг байдалды чайладыр хемчеглерниң дарый алыышын Сүт-Хөл кожуун чагыргазының удуртулгазындан суурнуң чурттакчыларының өмүнээзинден Сандуу Түлүш дилеп турар.

Бистиң корр.

ӨКАП дыңнадыы

ЧАГЫНЫ ЧАСПААН

Эзирик машина мунупкаш, озал-ондак кылган кижилерниң саны көвүдеп бар чыдар. Кызыл хоорайның Красноармейская биле Бухтуев кудумчуларының белдиринде машиналарның эртер-дужерин айтып турар фонарьлыг чагыга чырык хүңгүс «ЗАЗ-968» деп А-48-73 ТВ дугаарлыг хууда машина чык кылдыр үскен. Чагыны часпаан машинаның чолаачызы А. В. Чашина хөрек талазынга кемдээн болгаш эмчиге чедирттирген. Ол эзирик болган. Ооң машиназынга кады чораан, база эзирик херээжен өштү сынганындан база эмчиге чыдар ужурга таварышкан.

Орук шимчээшкинниң үрел, озал-ондак кылган дээш А. В. Чашинаны бир чыл дургузунда машина мунар эргезин казаан.

Бистиң корр.

Орук демдеглели

ТӨРЭЭН ЧЕРЛЕП — УЛУГ-ХЕМНЕП...

Улуг-Хемим —
Эриин орта ойнап өскен төрээн хемим
Эргеленип чассып өскен ынак черим.

1. ОН ЧЫЛ БОЛГАШ

Маңаа, бо өскен, төрүттүнген черимге амыдырал, ажыл-ижимниң аайы-биле келбээнден бээр мугур он чыл болганы ол. Ында-хаая кээп турган болбайн аан, ол чүгле чорук аайы, далаш кире дүшкеш, үне дүжери болгай. Ам, чаңгыс чер-чурттуум, улуг чогаалчының алдаржытканы уйгу-чыдын чок Улуг-Хемим хоорай, суурларын эргип, кезиир арга тургустунуп келирге, төрээн черимче, суксааш буга суунуң унунче чүткүп, шуушкан чайгы одар хойлары дег, өскен черим сагышсырап сакты берген, маңнап орган машинаның шимчедикчизиниң шимээн-даажын безин оваарбайн халдып орарым бо.

Эрткен он чылдарда Улуг-Хемим улуг өскерлиишкиннерге таварышканын билир мен. Мында өөренип өскеним Шагаан-Арыым школазының таваа безин чок, чалыы назыным уттундурбас хоорайы ам улустуң чугаалажып арткан Эрги Шагаан-Арыг далай дүвүнче эстип кире берген, ооң орнунда амгы үениң, 9 муң ажыг чурттакчылыг хоорайы Чаа Шагаан-Арыг Хайыракан даанче белдендир өзүп, сайзырап орар. Күш-ажылчы намдарымның эгезин салган Көк-Чыраа суурум, элезинче кирген чаъс суу дег, эстип, ооң чону чоогунда хоорайже. Хайыракан сууржe бөлүк-бөлүү-биле көшкен. Үениң маңын канчаар, эргизин солуп, чаа хоорай тургустунуп, эйлиг-хемчилер бузурулган Бууразынче чоокшуладыр каш базымны кылып алган, мырыңай чаа, чараш суурлуг-даа апарган...

Чаартылга, чаартылга-ла болгай. Ооң-биле кажан-бир үеде тыва черниң эң улуг кожууну чораан Улуг-Хемим девискээр, байлакшылы-биле дендии кызырлып олурарын чону билир. Шагдагының деп, амгы аныяктарның чугаалажыры үеде, Өвүр Торгалыг, Дус-Даг сумулары Улуг-Хемниң кожуун чагыргазынга чорааның, чоокта деп чугаалажыр аныяктар Баян-Колдуң Бай-Каралары Улуг-Хем районнуң девискээринге турганын улугларның чугаазындан билирлер.

Тараалаң байлак Шанчы баштадыр Чаа-Хөл чарлып, чаартылгалыг чаа район болуп чорутканын, сериин чайлаглардыг, изиг оъттуг Хендергези чүм-чүмү-биле Чеди-Хөл районунче кыстынып кире бергенин амгы аныяктар карактары-биле көргеннер. Мындыг байдалдыг, Хайыракан даанче бичии-ле бедиктелдир үне бээр болза, шупту кодан сууру алыш-иштинде дег көстү берип болур апарган Улуг-Хемимче халдып ор мен. Мында ажыл-агыйны удуртуп баштаарынга эптиг, тускайлаң ажыл-агыйлар болуп чаа совхозтар «Чааты», «Арыг-Бажы», «Арыскан» немешкенин, аныяк назыным уттундурбас тураскаалдыг сууру Иштии-Хемим тускайланып, бот-чагыргалыг болур дээш быжыг тура-соруктуг ажылдап чурттап олурарын билир мен.

Бир-бир бодап орарымга Улуг-Хемим самдарара берген хевин эде-хере тыртып, чамап, даарап, чаа хоорай, суурлар-биле чаартынып органзыг, бир-бир бодаарга, төрээн черим, кыстарын кудалаткан хөй ажы-төлдүг ава ышкаш, эрге чассыг урууларындан чарлып, сагышсырап артканзыг-даа, арткан суурларын бүзүрелдиг-ле чүвенезиниң эдээн салбас оолдары-ла болгай дээш, ава кижи оларын тускайландырып, өглеп-баштап, күш кирип олурганзыг-даа, мындыг байдалдыг турда төрээн чонумче, өскен черимче углап олур мен.

Машина дөвүнчүктеп баткаш, Салдамның Терек-Аксын кежир халыткаш, Чеди-Саң даанче үне челзин олурда, бо-ла болгай, «Улуг-Хем» району деп бижиктиг байза! Моон үне халдып келирге, Улуг-Хемим ак-көк дээрн, дуунаар хем ол чарынында шагжайтыр бедий берген Улуг-Хая бүрүнү-биле, төрээн черим чоргааралы, ээгип чыдып алгаш Улуг-Хемден суг ижип чыдар хайыраканзыг, бедик чаагай Хайыраканның хемге үскен белиниң баштайгы сүүрлери көстүп келир. Эриктеринге ойнап өскен, эр болуп мандып келген төрээн черим, Улуг-Хемим, чараш каазы-биле карактарымны ол-бо чартынче шурадып, сеткил-сагыжымны дүвүредип, доюлдуруп эгелээн бо. Улуг-Хем...

ИЗИГ ОЪТТУГ ИЙИ-ТАЛ

Шагдагы деп адап өөрени берген үевисте Жданов аттыг колхозтуң, «Улуг-Хая» совхозунуң салбырлары чораан, чорза-чорза эстип чидериниң кырынга келген Ийи-Тал суурунче кире челзи бердивис. Маңаа кирбээнден бээр он чылдың нүүрү болган. Оглу, кызы өзе берген, кижи таныыр улус ээзэш апарган кудумчулап Ийи-Талды көрүп чор мен. «Эстип чидер ужур чок, элеп төдер аргазы чок» деп чугаалап болур чер, ылап-ла Ийи-Тал. Чеже чылдарда өске колхоз-совхозтарның азыранды оглу ышкаш, дөрже чалап хүндүлеттпес-даа, эжикче сыңдырып чогум куду-даа көрдүрбес, ол-бо ийи сеткил аразынга, чая баспас дензи караа дег чораан чер-ле болгай. Ам амыдырал мында шуут өскерилген деп болур. Изиг оъттуг, изиг чүректиг ийиталчылар сууру, чурту-биле атташ, тускайлаң совхоз болу берген, тускайлаң чуртталгаже кире берген олурлар.

Эрте чаштан-на билирим, колхоз-совхозунга чолаачы ажылындан амыдыралын эгелээн, хөй чугаа чок, чугаа кадында-ла каттырымзап, хүлүмзүрүп чоруур чаңныг, сөөлгү чылдарда советтер, профэвилелдер ажылынга мергежий берген, Василий Степанович Ламажай төрээн чериниң башкарыкчы эрге-дужаалын холда апкан, чонунуң амыдыралын ханы билдиини-биле удуртуп, баштап олурар болду. Бо чыл ишчилерге беринчел, дүжүткүр болганын ийи-талчылар чугаалап олурарлар чорду. 700 тонна тараа дүжүдү бо черге черле болбаан байлакшыл-дыр. 1992 чылда ховужулар 100 тонна орулгалыг болган. Бир гектар черден-не ортумаа-биле 9 центнер дүжүт ажаап алганы районда эки түңнелдерге деңнеп турар.

Амыдыралдың мындыг бергедээн, аъш-чемниң, идик-хептиң өртек-үнези дээр шаштындыр шураан, кара ажылчын чоннуң карман-савазы куруглаан бо үеде совхозтуң ынча хөй дүжүт алганы өөрүнчүг болбайн канчаар.

Василий Степанович ажылчыннарынга, чедимче чок байдалдыгларга, пенсионерлерге 50 тонна чинге-тараа, арбайны халаска үлеп бердирген, ам чиик өртектиг далганны үлеп чорууп турган черинге душтум. Бо-дур тускайланып деп чүве, бо-дур төрээн черин төрээн оглу удуртуп деп чүве.

Ийи-талчылар 8 муң шээр малдыг, хөй эвес бода малдыг. Оларга чечир кылдыр 1500 тонна сиген-ширбииди белеткеп алганнар. Совхозтуң удуртур ажылын төрээн чериниң оолдары холга алган, демниг ажылдап орары өөрүнчүг. Агроном Дадар-оол Чыртак, мал ажылының инженери Дадар-оол Маскыр, улуг инженер Тоткан-оол Тас-оол, прораб Кызыл-оол Ламажай дээш чонун-даа, чуртун-даа билир оолдар-дыр. оларга ажыл-агыйны удуртуру дөгүмчелиг болбайн канчаар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

(Уланчылыг).

МИЛИЦИЯ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ ДЕТКЭЭН

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Тывадан депутатка кандидат, Тыва Республиканың иштики херектер сайыды, милицияның генерал-майору В. Б. Кара-Сал Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер килдизиниң 500 ажыг ажылдакчылары-биле ужурашкан. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал чыылганнарга бодунуң долчу намдарын болгаш программазын таныштырган.

Ужуражылга хуралынга хоорайның ИХК-ның начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар, милицияның подполковниги В. Н. Кочгар депутатка кандидат В. Б. Кара-Салды деткип, делгереңгей чүве чугаалаан. Ол ышкаш өске-даа чүве чугаалаан милиция ажылдакчылары ИХЯ-ның сайыды В. Б. Кара-Сал бодунуң күүседип турар ажылын удуртуп шыдаар болгаш депутат апарза ол хүлээлгени база ак сеткилдиг күүседир дээрзин чугааларынга илередип. аңаа бүзүреп. деткээн.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Тывадан депутатка кандидат, ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды В. Б. Кара-Сал Эрзин, Тес-Хем кожууннарының чурттакчылары-биле база ужурашкан.

(Бистиң корр.).

ХООЧУН МӨГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

«Херел» спорт залынга Тываның ат-сураглыг хоочун мөгези чораан Дапыл Аныянович Ооржакка тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы эрткен.

Хүреш эгелээриниң мурнуу чарында тыва, хостуг хүреш федерацияларының даргалары Ш. Д. Куулар, В. Х. Сүге-Маадыр, спорт удуртукчулары Владимир Биче-оол, Сергей Ооржак олар үш чыл бурунгаар калган мөгениң дугайында сактыышкынның чылыг сөстерин чугаалаан.

Оларның кижи бүрүзү Дапыл Аныянович-биле дыка хөй чылдарның дургузунда кады кожа ажылдап, аралажып, найыралдыг эдержип чораан болгаш, ылаңгыя аныяк-өскенге дыка-ла эки өөредиглиг чагыг сөстерни сеткилиниң ханызындан илередип турдулар.

Шынап-ла мөге Дапыл бодунуң дириг чораан чылдарында төрээн Тывазының күш-культура болгаш спорттуң сайзыралдыр херекке төлептиг салыышкынын кииргени. Тыва, хостуг, самбо хүрештерге бодунуң салыын киирип, чаагай исти соонга арттырып, аныяктарга улуг үлегер болур. Боду улуг шыырак, чараш овур-хевирлиг, эвилең-ээлдек чаңныг мөге чораан. Республиканың хөй удаа шүглүп чораан эң шыырак мөгелериниң бирээзи. Ол, ылаңгыя аныяк мөгелерге арга-сүме айтып бээринден кажан-даа чажам дивейн чораан. Ооң эрте мөчээни Тываның бүгү спортчуларынга аар чидириг болган.

Республиканың спорт комитеди, тыва, хостуг, самбо хүрештерниң федерациялары оон чырыткылыг адынга тураскаалдыг чыл санында Дапыл Ооржак аттыг мөөрейни мөгелер аразынга турузарын эрткен чылын-на шиитпирлээн. Байырлыг ажыдыышкын үезинде алдарлыг мөгеге тураскааткан маргылдааны келир чылын оон төрүттүнген кожуунунуң девискээринге эрттирзе кандыгыл деп база саналдап турду.

Черле ынчаш, тыва мөгелерниң бот-боттарын деткижип, берге өйде эмек-домек болуп, дуза кадыксаарын аңаа чыылган чон эскерип билип ордувус. Бо чылын самбо, тыва хүрешке чиик деңзиге эң-не шыырак дээн аныяк мөгелерниң бирээзи Роман Серээдар озал-ондакка таварышкаш, аар кемдээн. Бо берге үеде аңаа ээзэш-биче-даа болза, дузаламчы кылдыр спортчуларның өмүнээзинден чыглыган акшаны тывсып турда, маргылдааның кол судьязы Алексей Сандан мынча дээн: «Бертик-межел болуп, кемдээшкинге таварышсында-даа, мөге тура-соруун ышкынма, уидаравайн көр, Роман. Бистер сээң-биле кады бис, ону утпайн чор». Акызының дуңмазынга чагыы дег чылыг-ла сөстер-дир. Амыдыралчы туружун ам-даа быжыгла, улам соруктуг бол, акыларыңның, мөгелерниң аарыкчылаарының шак бо чагыын сактып ал, Роман.

Байырлыг ажыдыышкын соон дарый, маргылдааның ажылын кол судья, Дапыл Ооржак-биле Москваның күш-культура институдунга кады өөренип чораан спорт мастери Алексей Сандан башкарып кирипти.

Ук маргылдаага Тыва Республиканың мөгелеринден аңгыда, МАР-ның Убса-Нур, Ховда аймактарындан шилиндек дээн мөгелер аалдап келген. Оларның аразында «Күрүне Чааны» Тормонх Доноров, «Аймак Арзыланы» делегейниң самбо хүрешке дөрт дакпыр чемпиону Галдан Жансарай «Аймак Чааны» Болт Баяраа база аныяк мөге Баатар Сүрен.

Мөгелерни дескиндир хүрештирген. Шак мынчаар долгандыр хүрежири тыва хүрештиң бир онзагай чаартканы-дыр. Ону Тывага эң баштай Чөөн-Хемчиктиң мөгелери кептереткен.

Тыва Республиканың тугун көдүрер эргени сураглыг мөге Маадыр Монгуш биле МАР-ның Убса-Нур аймактан самбо хүрешке делегейниң дөрт дакпыр чемпиону Г. Жансарайга тывыскан. ТР-ниң ылдык ыры «Херел» спортзалынга бир дугаар чаңгыланы бээрге, чыылган чон бут кырынга туруп, адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Бир-ле дугаарында Маадыр Монгуш Саңган-оол Ооржакты ур болбайн октап алган. МАР-ның ады-сураа делегейде алгаан мөгези Г. Жансарай Владимир Монгуш-биле ужурашкан. Аарыкчылар сестип: «Самбист кижи-дир, эгиниң черле бербе, буттаарын кандыг ийик, Монгуш» —дижип, аарып турда-ла, бир чай аразында Владимир бодунуң ат-сураглыг удурланыкчызын буттаан соонда шуут-ла кыңчыгтырбайн октаан.

МАР-ның арга-дуржулгалыг хоочун мөгези Тормонх Доноровту бистиң мөгевис Бежендей Күжүгет элээн ур хүрежип келгеш, колдук алдынче киргеш өрү көдүргеш, коңчуг чараш аргазы ажыглааш, хевис кырынга арыг салган.

Бо ийи хүн үргүлчүлээн долгандыр хүрежир хүрешке Маадыр Монгуш чаңгыс-даа кижиге октатпайн, шиитпирлиг үелерде тиилелгеже дидим чүткүлдүг, быжыг тура-соруктуг болуп, шүглүп үнген. Аяс Монгуш бо удаада ийиги черни, Бежендей Күжүгет үшкү черни, а моол мөгелерден Болт Баяраа (Ховдо аймак) дөрткү черни ээлээн. Владимир Монгуш, Саңган-оол Ооржак, Начын Коңгаа, Моол Арат Республикадан Оршаа Алдар, Тормонх Доноров бештен сеске чедир черни ээлээн.

Маадыр Монгуш өңнүг телевизорнуң ээзи болган. Орта немей хостуг хүреш федерациязының мурнундан ооң президентизи В. Сүге-Маадыр 20 муң рубльди аңаа тывыскан. Ийиден дөртке чедир чер ээлээн мөгелер өртектиг шаңналдарны алгылаан. Эң аныяк мөге Начын Коңгаа чараш хүрешкен дээш өртектиг шаңналга четкен. Тыва хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар тыва мөгелер-биле быжыг найыралчы харылзааларны тудуп турар аалчы мөге Т. Доноровту 20 муң рубль-биле шаңнаан.

МАР-ның аварга мөгези Баянмунх аттыг кубок дээш Улангомга болур маргылдаага киржир эргени Маадыр Монгуш, Аяс Монгуш, Владимир Монгуш, Бежендей Күжүгет чаалап алган.

Бо хүрештиң соонда тулган чемпион ат дээш 16 мөге хүрешкен. МАР-дан Б. Баяраа, Б. Сүрен, Т. Доноров база аңаа киришкен. Доноров Маадыр Монгушка октаткан. Б. Сүренни Алдын-оол Куулар саадал чокка салган. А. Монгушка удур Б. Баяраа боду арганы баштай кылгаш, удур келген аргага шыдашпайн баргаш аштырып каан. «Мөгениң майыы кадырык» деп чүве ол-дур ийин. Аныяк мөге Вячеслав Монгуш Алдын-оол Кууларны ажып алгаш, Бежендей-биле чартык шак хире хүрешкеш, арга-мергежили ажып турар мөгеге октадыр ужурга таварышкан. Ынчалза-даа хүреш санында өзүп орар бо мөгениң ады удавас сураглыг бээр магатчок.

Маргылдаа дыка эки эрткен. Чүгле хоомай чүве — аарыкчыларның база мөгелерниң эвээш болганы. Районнардан мөгелер эвээш келген. Чарлап дыңнатканы четпес турганы ол деп база санап болур. База ол ышкаш маңаа Д. А. Ооржактың төрелдериниң, чоок улузунуң келбээни хомуданчыг. Ат-сураглыг мөгениң портрет-чуруун залга азып каан болза, маргылдааны улам каастаар-даа ышкаш.

Хүлер-оол АСКИРОВ,
«Мөге» бичии бүдүрүлгениң даргазы.

ХАЙГААРАЛЫМ ХАЙЫРАЗЫ

Хайыракан суурда улуг назылыг, эрткен оруу солун хоочуннар хөй. Оларны оюп эртпес, өйлеп-өйлеп, бажың-балгадынга кирип, амыр-мендизин айтырып, солун чугааларын дыңнаксаар мен. Күжүр кырганнарың амыдыралынга мөлдүк-калдык пенсия-дузаламчылыг-даа болза, чудурууң чудук алдынче сукпастар болдур эвеспе. Бир-ле чүвени кылган-туткаң, арган даараан, чазаан орарлар. Мээң өскен, төрээн черим Хендерге чурттуг Комбу Донгакович Доспан бажыңының бир өрээлин чазанып чер кылып алгаш, согааш, бала, деспи чазаан ор.

Угундан шевер угба Кызыл-Эник Бүрбү морзук кежинден бөрт даараан — чай-даа чок. «Кымның чагыы, угбам?» — деп сонуургадым. Чагыг кылган кижизиниң адын орта билбес болду: «Та, кайызы ийик аан моң, ийи шоолай картошка эккеп бержик. Дөө чыдар чоллак тон Окчаан-оолдуу-дур. Оттулар ыяш эккеп бээр болган чүве» — деп Кызыл-Эник Чагчивесовна харыылады. «Берге үеде угбай-даа амыдыраар аргазын тыва берген-дир оо» — деп деткип каттым.

Чеден чеди харлыг, аныяанда мөге чораан Аркадий Дамбаевич сугже кире бердим. Беш, алды хире-ле дииң кежи сойган олур. Тыва чаңчыл ёзугаар «Ужа!» дей тыртып кагдым. «Төш» — дээш, саңдайже чалады. «Аңчылар дииң тыппайн турда, кайыын кыра алып алганыңар ол, Аркадий Дамбаевич?» — деп, баштактаадым. Бодалымны херекке албаанзыг мынча диди: «Оо, дуңмам. Ийи караамның бирээзи соолгуже чүнү көрбээн мен. Дииңниң хөйүн бодааш, аңчылар ырак тайгазынарже үне бээрге, ырак эвестен борастап тур мен» — деп чугааланмышаан, сырбыктарының буттарын өрээш, сывыра соп-ла олур. Чеден чедилиг-даа болза, ирейниң диштери канчанмаан-даа. Өрүп каан дииңнерин ийи будундан ызыргаш, сывыра соккулаптар кижи болду. Дииң мүнү аартап, кырган-биле элээн хөөрешкеш, суурда кырганнарның интернат-бажыңынга бардым. Чогаалчы, хоочун башкы Дыртык Донгак Хайыраканның кожаңнарын дизип алган олур:

Хазып-хадып чаап келир
Хайыракан эллеп черил?
Карактарын менче базар
Кадай кызы солун хейил?..

Донгак черле солун кижи. Ол бир эжи-биле өг мажы чазаан турлар. Кирген-ле черимде кырганнар кижи-биле безин чугаалажыр чай чок, бир-ле чүвени кылган турарынга сеткилим өөрдү. «Кижи шимчээрге тырын тодар». Хайыраканда чурттап турар хоочуннарывыста пенсилыг бис дээш, сыртык ээзи болуп турар кижи чок болду. Оон-даа хөй кырганнарның кайда, чүнү кылып чоруурларын билир мен. Хайгааралым хайыразы ол-дур. Кырганнарны хүндүлээш, олар дээш сагыш човаар ужурлуг бис. Кырганнар тээрге — тээсү-дур.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожууну.

КИЧЭЭНИҢЕР. КИЧЭЭНИҢЕР!

Күрүне, кооперация болгаш хуу-даа организацияларның удуртукчуларынга, бүгү чонга:

«Нутриция» фирманың «Олварит беби фуд» деп садыг марказы-биле уругларга кылып үндүргени инек болгаш хаван эъдинден бүдүрген консерваларында хоралыг бүдүмелдер бар болганындан чиир арга чок деп санаттынган, ынчангаш ындыг консерваларны узуткаар ужурлуун Күрүнениң санэпидемиологтуг хайгааралының республика төвү дыңнадып тур.

№ 13 (мурнунда 55) МАГАЗИНДЕ ДАРААЗЫНДА БАРААННАР КИРГЕН:

— тоолай, бөрү, диисней кештеринден дааран тоннар — 48—52 размерлиг;
— эр кижилерге пуховиктер — 50-54 размерлиг;
— синтепондан дааран чоллак тоннар — 48-50 размерлиг;
— синтепондан дааран херээжен тоннар—46-50 размерлиг;
— хөм хөректээштер — 54-56 размерлиг;
— уруглар костюмнери — 26-30 размерлиг.

КЫМ САДЫП АЛЫРЫЛ?

Кызыл хоорайның «Молодежное» кафе турар бажында чзагайжыды кылдынган болгаш хуужуттунган **3 өрээл квартираны**, а ол ышкаш эки байдалдыг **«Форд-Таунас» дээр автомобильди** (2,5 миллион рубль) садып тур бис.

ЧАА ЧЫЛ БЕЛЕКТЕРИ

Бистиң организациявыс бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга удавас келир чаа — 1994 чылдың белектерин: шампанскоени, ликёрларны, а ол ышкаш шампуньнарны, кремнерни рыноктуундан куду өртектер-биле садып турар.

Телефоннар №№ 2-48-24 болгаш 3-65-54.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

ЭМ-ТАННАР САДЫП ТУР БИС

Бистиң хуужуткан аптекавыс хөй хевирлиг даштыкы эмнерни садып турар. Ооң иштинде: бициллин-3, кокарбоксилаза, церебролизин, лидокаин болгаш өске-даа чугула эмнер бар.

ТЕЛЕФОН № 2-15-54.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

«ВРЕМЯ-ИНВЕСТ» КОМПАНИЯ

салыышкыннарның чылда-ла 250 хуу немелдезин баш удур магадылап турар. Ол дээрге ажыктыг болгаш идегелдиг магадылал-дыр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 170-63, телефон № 2-48-24.

КИНО

ДЕКАБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Курут шын» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Өжээн негээшкини» 9.40, 13.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Люми» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Тиилеттирбес бут» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 28 мультфильмнер; «Карактан корт» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Өвүр районнуң улус өөредилгезиниң килдизи, Хандагайты ортумак школаның администрациязы школа директору Нина Биче-ооловна Донгактың өөнүң ишти

Михаил Чоодаа-оолович
ДОНГАКТЫҢ

хенертен аар аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илерээйлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ
СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА
«ШЫН» СОЛУННУҢ
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ
Кол редактор
В. Ф. ЧАПАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеш кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: иштики амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-18; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; фотографтар — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 232.